

Kasza Péter – Petneházi Gábor

Gian Michele Bruto magyar történetei
– *A Rerum Ungaricarum libri* szöveghagyománya

*Bevezetés*¹

E tanulmányban azon filológiai vizsgálódásaink eredményeit közöljük rövidített formában, amelyeket a 2020 nyarán Trentóból váratlanul előkerült, húsz könyvből álló *Rerum Ungaricarum libri*-kézirat, valamint a két további, eddig is ismert, a 19. században Toldy Ferenc által szerkesztett, majd halála után Nagy Iván által befejezett kiadás alapjául szolgáló, hiányos és töredékes pesti, illetve bécsi példányokon végeztünk el a felfedezés óta.² Kijelenthetjük, hogy immáron ismerjük e kéziratok egymáshoz való viszonyát, keletkezési sorrendjét, amely alapján azt is biztonsággal állítjuk: Brutus valójában annyiszor és olyan mértékben átdolgozta művét, hogy indokolt a címben a többes szám használata. Az eddig ismert két kézirat eltérései ezt a következtetést legalábbis sejtették ugyan, ám az akadémiai kiadást az 1860-as években szerkesztő Toldy Ferenc, bár felismerte, hogy a két kézirat két különböző „szövegrecensio”,³ a legnyilvánvalóbb különbségeket is (többnyire jelzés nélkül) figyelmen kívül hagyta, és a jóval teljesebb pesti példányt alapul véve rendszerint csak olyankor használta a bécsit, amikor az előbbi szövegromlás vagy lakúna miatt kiegészítésre szorult (a kiadással kapcsolatban ez a legfőbb, de nem az egyetlen probléma, erről ld. később). A két, korábban is ismert kézirat közti eltérések tehát – különösen az újonnan felfedezett trentói példány fényében – szembeszökőek, ám ez korántsem jelenti azt, hogy az immáron három kézirat egy az egyben három szerkesztési fázisnak lenne megfeleltethető. Előljáróban erről csak annyit: mindhárom kézirat (pontosabban: kézirategyüttes) szerzői autorizációs jegyeket hordoz, és az utólagos szerkesztés nyomait őrzi; az eredeti lejegyzés időpontja azonban az egyes kéziratokon belül is eltér. Keletkezési idejük a munkafázisok elkülönítése révén legpontosabban a pesti és trentói példány esetében határozható meg: mindkettő (a pestiben fennmaradt egyetlen töredék kivé-

¹ Itt szeretnénk megragadni az alkalmat, hogy köszönetet mondjunk mindazon kollégáknak és barátoknak, akiktől munkánk során önzetlen szakmai segítséget, tanácsot vagy szakvéleményt kaptunk: Paola Tomasi (Trento), Petneki Noémi (Krakkó), Rábai Krisztina (Szeged), Bíbor Máté (Budapest).

² BRUTUS János Mihály, *Magyar Históriaja 1490–1552*, kiad. Toldy Ferenc, Nagy Iván (Monumenta Hungariae Historica Scriptores, 12–14), Bp., Eggenberger–MTA, 1863–1876.

³ TOLDY 1863, i. m. LXXXIV.

telével) meglehetősen későn, 1587 után keletkezett, vagyis a művet eredetileg megrendelő Báthory István király halálát követő különböző állapotait mutatja a szerkesztésnek. A bécsi példány viszont – ahogyan azt már korábban megállapítottuk⁴ – egy ezt megelőző, tehát még a király halála előtti szövegállapotot tükröz, amelynek legszembetűnőbb nyoma a két másik kéziratától eltérő, 1584-ben a próbanyomatig is eljutott 'exordium', amellyel Brutus Bonfini szövegét mintegy megszakítás nélkül folytatva vágott volna bele a 16. századi magyar történelem elbeszélésébe.

Az alábbiakban tehát e fent vázolt állítást bontjuk ki a három kézirat részletes leírásán, illetve a szerkesztési fázisok elkülönítésén keresztül. Mindezek előtt azonban érdemes röviden kitérnünk arra, hogy a 19. századi kiadást szerkesztő Toldy milyen hipotézist állított fel a kéziratok hagyományáról, illetve, hogy állításait és magát a kiadást milyen bírálatok érték már az őt közvetlenül követő tudósgeneráció részéről, valamint milyen további fejlemények történetek a hazai Brutus-filológiában a trentói kézirat felfedezéséig.

Toldy Ferenc és a 19. századi editio princeps

Abban, hogy Brutus magyar története végül nyomdába került, elvülhetetlen érdemei vannak Toldy Ferencnek (1805–1875). A kiváló irodalomtörténész a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából rendezte sajtó alá a monumentális szöveget, illetve ami abból a 19. század közepére megmaradt és számára hozzáférhető volt. A *Rerum Ungaricarum libri* végül három kötetbe rendezve jelent meg a *Monumenta Hungariae Historica Scriptores* alsorozatának 12–14. darabjaként: az első kötet 1863-ban, a második 1867-ben, a harmadik csak 1876-ban, már Toldy halála után. Ezt az utolsó kötetet Toldy hagyatékából Nagy Iván adta ki, de az érdem egyértelműen Toldy volt, aki a munkát már ennél a kötetnél is elkezdte, Nagy Iván tehát csak sajtó alá rendezte a hagyatékban talált kéziratot.⁵ Ezen felül Toldy első kötet elé illesztett jelentős, közel nyolcvanoldalas tanulmánya⁶ a Brutus-filológia alapvetését is jelentette a magyar tudományosságban; ráadásul úgy, hogy szinte a semmiből kellett összeszednie Brutus mozgalmas életének és a nagy magyar történet keletkezésének mozzanatait, s egyben rendet vágni a fennmaradt, sok szempontból igen kusza állapotban levő kéziratok között. E bevezető tanulmány állításai évtizedekig meghatározták aztán a Brutus-filológia irányát, s ez fokozottan igaz a *Rerum Ungaricarum libri* fennmaradt vagy vélelmezett kéziratainak kérdésére. Toldynak az 1863-as, első kötet bevezetőjében

⁴ PETNEHÁZI Gábor, *Ellentétes narratívák fogságában, Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri = Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Békés Enikő, Kiss Farkas Gábor, Kasza Péter, Szeged, Lazi, 2021 (Convivia Neolatina Hungarica, 4), 167–196.

⁵ NAGY Iván, *Előszó* = TOLDY 1876, i. m. V–VIII.

⁶ TOLDY Ferenc, *Brutus élete és munkái* = TOLDY 1863, i. m. V–LXXXIV.

leírt stemmája,⁷ mint hamarosan látni fogjuk, Borovszky Samu, valamint Veress Endre jóvoltából bár némi kiigazításra került, ám egyéb tekintetben (újabb, érdemi adatok hiányában) az azóta eltelt közel 160 évben nem vesztett tudományos relevanciájából. Ez a helyzet a trentói kézirat előkerülésével 2020 nyarán drámai hirtelenséggel és alapvető módon változott meg, de hogy ennek a változásnak a jellegét és jelentőségét kellőképp érzékeltetni tudjuk, mindenképpen szükségesnek látszik, hogy mi magunk is a megszokott kályhától induljunk el, és tanulmányunk első részében előbb röviden áttekintsük, milyen kéziratokat ismert, illetve feltételezett Toldy, majd ezt követően részletesen leírjuk a bécsi és a pesti kéziratot, melyeket a kiadáshoz felhasznált.

Toldy tehát, az 1863-as első kötet bevezetőjének tanúsága szerint összesen két kéziratot ismert, és három egykori létezését feltételezte, de ez utóbbiakat eltűnt vagy lappangó kéziratként határozta meg, melyekről csak közvetett forrásokból tudott vagy létezésüket kikövetkeztette. A kéziratokat az esetleges provenienciára utaló jelöléssel nem törődve, az ábécé első öt betűjével, A-B-C-D-E kéziratoknak nevezte.

A legteljesebb, autentikus szerzői példánynak az A-nak nevezett kéziratot tartotta. Erről Hugo Blotiusnak egy 1592 augusztusában írt, csak 1722-ben kiadott leveléből⁸ volt tudomása. Az ismeretlen címzettnek szóló levélben Blotius leírta, hogy Brutus 1592 májusában, Erdélyben bekövetkezett halálának hírére Ernő főherceg elrendelte, hogy a történetíró Bécsben levő hagyatékát vegyék leltár alá, a *Rerum Ungaricarum libri* kéziratát Blotius vizsgálja meg és jelentse, hogy a szöveg kiadható-e. Blotius végül nem javasolta a kiadást Brutusnak az uralkodóházra, valamint az osztrák és német nemzetre nézve szerinte sértő kifejezései, megállapításai miatt.⁹ Toldy a levélből azt olvasta ki, hogy 1592-ben Bécsben volt egy teljes, húszkönyves Brutus kézirat, ez azonban később, mint írta, nyom nélkül eltűnt. Véleménye szerint a bécsi *Hofbibliothek* vagy a levéltár iratai között talán fellelhető lesz, de nem találta meg.¹⁰

⁷ TOLDY 1863, i. m. LXXVII–LXXX.

⁸ Blotius ismeretlen címzettnek, Bécs, 1592. augusztus 3. A levél kézírata ismeretlen/lappang. *Annales Academiae Iuliae ex editis et manuscriptis monumentis compositi. Semestre secundum, Helmstadii, Schnorr, 1722, 151–153.* Ennek nyomán közölte Toldy is a levél szövegét, két részletben: TOLDY 1863, i. m. LXIII; LXV.

⁹ „Quare Archidux mihi eam demandavit curam, ut quas res et qua fide narret, videam, atque cognita ad se referam, imperatori porro perscribenda. (...) De fide principem admonebo. Cum Brutus in Polonia regi Battorio 800 thaleris annuis affectus, esset carissimus familiarissimusque (...) tanta potentissimi principis humanitate delinitus multa in Polonorum et Ungarorum gratiam scripsit, nomini Austriaco et Germanico parum honorifica, quae tamen post correxisset aut mitigasset saltem, nisi morte fuisset praeventus.” *Annales Academiae*, i. m. 152.

¹⁰ TOLDY 1863, LXXVII. A Brutus könyvtáráról 1592 novemberében készített bécsi leltár (benne a kéziratokkal) Toldy már nem ismerte. Ebben Blotius ugyanis a húszból csak tizenhat könyv felleléséről ír: „Ex Rerum Ungaricarum libris XX sedecim exstantes in folio.” Kéziratban: ÖNB Cod. 9639. A jegyzéket közölték: IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak Magyarországon (hatodik közlemény)* = *Magyar Könyvszemle*, 29(1932/34), 13–88; 59–77; (ugyanez újabb kiadásban) *A ma-*

Blotius leveléből Toldy azt is tudta, hogy Brutus 1591 végén hírt kapott arról, hogy a *Rerum Ungaricarum libri* egykor Lengyelországban maradt kéziratát az erdélyiek visszakérték, és ki akarták nyomtatni. Blotius szerint ez megrémítette Brutust, ezért télvíz idején is elindult Erdélybe, hogy a kiadást megakadályozza, odaérve azonban megbetegedett és 1592. május 16-án meghalt. Toldy ebből azt a logikus következtetést vonta le, hogy 1591–92-ben Erdélyben is volt egy Brutus-kézirat, mégpedig az 1586 előttről származó eredeti változat; és mivel azt is jól tudta, hogy az erdélyi történetíró, Bethlen Farkas a 17. század második harmadában rendszeresen idézett Brutusból, arra következtetett, hogy egy kéziratnak Erdélyben is kellett maradnia. Toldy persze tudott arról, hogy az erdélyi rendeknek 1598-ban át kellett adniuk Brutus kéziratát Bartholomaeus Pezzen császári biztosnak, azonban Éder József nyomán úgy vélte, hogy Erdélyben egy olyan másolat maradhatott, amit e visszaszolgáltatót eredetiről az erdélyi rendek készíttettek még idejekorán. Toldynak semmi kétsége nem volt afelől, hogy ez is teljes változat volt, de ennek a kéziratnak sem akadt a nyomára, bár Erdély-szerzte kerestette. Ezt a második, szintén eltűnt kéziratot jelölte Toldy *B*-vel.¹¹

A Bethlen Farkast kiadó Benkő Józsefnek szintén Éder nyomán volt tudomása egy 1788-ban, báró Prónay Sándor által állítólag Lengyelországból szerzett példányról, de ezt is hiába kereste a Prónay család tóalmási kastélyának könyvtárában.¹² Ez volt a harmadik, elvileg létező, de fizikailag megragadhatatlan kézirat, melyet Toldy *C*-vel jelzett. Erre a kéziraatra vonatkozott a fentebb említett egyik filológiai kiegészítése a későbbi szakirodalomnak. Toldy már nem érte meg, hogy olvashassa Borovszky Samu rövid, de alapos és meggyőző, 1900-ban megjelent tanulmányát. Ebben Borovszky arról számolt be, hogy pár évvel korábban Prónay Aurél jelezte neki, hogy megtalálta a keresett kéziratot a családi könyvtárban, de utóbb Prónay halála miatt a kézirat vizsgálata elmaradt. A könyvtárat a Podmaniczkyak vették meg, Borovszky végül tőlük jutott hozzá a kézirathoz, de nagy csalódására meg kellett állapítania,

gyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése szerk. Herner János, Monok István, Szeged, 1983 (Adattár, 11), 114–132; MADONIA, Claudio, *La biblioteca di Giovanni Michele Bruto = Rinascimento*, 23(1983), 261–302. Brutus halála után Erdélyben is maradtak könyvei, a jelek szerint ezeket is Bécsbe szállították, ahol Blotius jegyzéket készített róluk. *Rerum Ungaricarum*-kézirat nem, de egy Forgách-kézirat szerepel benne. Modern jelzete: ÖNB Cod. 5580, 46r–47r. A jegyzék kiadása: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757* s. a. r. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptorum, 1994 (Adattár, 16/3), 177–178.

¹¹ TOLDY 1863, i. m. LXXVIII. Éder 1793-as, erről szóló (azóta is kiadatlan) levelét Kemény Józseftől idézi: KEMÉNY József, *Ein Bruchstück über Johann Michael Brutus und über den Werth seiner ungarisch-siebenbürgischen Geschichte = Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, hrsg. Anton Kurz, Kronstadt, 1844, 43–66; 63–64.

¹² TOLDY 1863, i. m. LXXIX. Éder ugyanazon levelét idézi továbbra is Kemény nyomán (ld.: előző jegyzet), illetve Benkő bevezetését a Bethlen kiadás V. kötetéből: BETHLEN, Wolffgangi de, *Historia de rebus Transsilvanicis V. recogn. Josephus Benkő, Cibinii, Hochmeister, 1798*, 4: „Huius vero historiae Bruti, quantum mihi innotuit, praecipuum et adcurate descriptum illud erit exemplum apud gentem nostram Hungaram, quod magnificus Alexander junior Pronay liber baro de Tót-Próna (...) e Polonia procuravit.”

hogy az a Toldy által is ismert és leírt, pesti kéziraton alapuló másolat, így igazi filológiai értéke nincs, és több szöveget sem őrzött meg, mint amit Toldy is ismert.¹³

Az elveszett kéziratok ismertetése után tért rá Toldy a két meglévő manuscip-tum leírására. *D* betűvel jelölte az akkori *Hofbibliothek*ben Hist. Prof. XCII jelzet alatt fennmaradt, erősen csonka példányt.¹⁴ A szöveget Bécsben őrizték, de mivel nagyon hiányos volt, Toldy nem tartotta elképzelhetőnek, hogy ez legyen a Blo-tius által vizsgált és a bécsi hagyatékban talált példány. Mint fentebb említettük, Istvánffy krónikájából is tudomása volt viszont arról, hogy 1598-ban a császári biztosok Erdélyben elkönfiskáltak egy Brutus-kéziratot, melyet Pezzen császári biztos vitt magával az udvarba. Toldy azt feltételezte, hogy a *D*-kézirat a Pezzen által visszahozott szöveg vagy annak maradványa lehetett.¹⁵

Az általa ismert legteljesebb és joggal legfontosabbnak tartott kéziratot *E* be-tűvel jelölte az előszóban. Ez volt a pesti Egyetemi Könyvtár példánya, mely – itt-ott láthatóan töredékesen ugyan, de – a mű közel tizennégy könyvét, tehát a fel-tételezett egykori húsz könyv kétharmadát megőrizte.¹⁶ Ennek provenienciájáról Toldy nem sokat tudott, úgy tűnik, inkább csak spekulált a kézirat útját illetően. Pray György margináliái, illetve egy Sarkady István hírlapírótól származó értesü-lés alapján arra következtetett, hogy a kézirat Brutus pozsonyi házából előbb a pozsonyi jezsuitákhoz került, onnan kaphatta kölcsön használatra Pray; a kézirat a rend felosztatását követően nála is maradt, és az ő hagyatékából került utóbb az Egyetemi Könyvtárba – ahol mindmáig a Pray-gyűjtemény részeként őrzik.¹⁷

Toldy ezeken kívül megemlített három, általa ismert, a bécsi vagy a pesti pél-dányról készült 18–19. századi másolatot,¹⁸ de több kéziratól nem volt tudomása.

¹³ BOROVSKY Samu, *Brutus magyar történelmének ismeretlen kézirata* = *Századok*, 34(1900), 245–247.

¹⁴ Mai jelzete: Österreichische Nationalbibliothek, Cod 8662.

¹⁵ TOLDY 1863, i. m. LXXIX.

¹⁶ Mai jelzete: ELTE EK Kézirattára, Coll. Pray. 35–36.

¹⁷ Sarkady a pécsi püspöki könyvtár példányának pozsonyi jezsuitákra vonatkozó bejegyzését osztotta meg Toldyval. A 18. századi másolat Toldy által is idézett bejegyzése: „Ioannis Mich. Bruti Florentini (sic!) Rerum Ung. libri tredecim e codice MS. Collegii Posenisensis Soc. Iesu descrip-ti et cum apographo codicis Caesarei MS. Hist. Prof. Nro XCII collati.” Ezt a pécsi kéziratot Toldy végül csak 1874-ben kapta meg (vö. NAGY 1876, i. m. VI), jelenleg az MTAK Kézirattárában talál-ható: MTA T 2° 9 I-III. Ez a háromkötetes másolat valójában egy másolat másolatának a másolata: közvetlen eredetijét Kéler Godofréd készítette 1796-ban – ez ma a Marosvásárhelyi Teleki Tékában található. Kéler másolata elkészítésekor három példányt vetett össze: a bécsit, az eredeti Pray-példányt (vagyis a mai pestit), és ez utóbbinak az 1760-as évek végén, a jezsuita gimnázium akkor igazgatója, Benczúr József által (jelesül a tanítványaival) leíratott másolatát. Ez a Benczúr-féle másolat volt tehát meg eredetileg a pozsonyi jezsuiták könyvtárában, erre vonatkozott a Sarkadytól kapott be-jegyzés is, de erre Toldy csak azután jöhetett rá, hogy 1874-ben megkapta a kéziratot Pécsről, és elolvasta benne Kéler Godofréd szintén bemásolt, teljes bevezető jegyzetét.

¹⁸ A fent idézett pécsit és marosvásárhelyit említi (anélkül, hogy a közöttük lévő kapcsolattal tisztában lenne), valamint a bécsi kézirat I–III könyveinek szintén Bécsben található másolatát (utób-bi mai jelzete: Cod. 8643).

Mivel a pesti volt nemcsak a legteljesebb, de egyben a legrendezettebb példány is, ezt választotta a kiadása alapjául.

Az *E*-kézirat kapcsán még egy sajátos jelenségre fel kell hívni az olvasók figyelmét. A második kötet előszavában Toldy magabiztosan – és helyesen – megállapította, hogy a közrebocsátott VII. könyv vége és a teljes VIII. könyv a pesti kéziratban Szamosközy István kézírásával készült.¹⁹ Ebből viszont sajátos módon nem vonta le azt a következtetést, hogy ha a kézirat egy része Szamosközy másolata, akkor a pesti kéziratnak valamikor járnia kellett Erdélyben. Bár Toldy elsiklott e nyilvánvaló tény fölött, a kéziratok sorsának későbbi bemutatása során számunkra kiemelten fontos lesz ez az információ. Mielőtt azonban erre rátérnénk, arról kell röviden szólnunk, hogy Toldy után kik foglalkoztak Brutus magyar történetével, és milyen felismerésekre jutottak.

A hazai Brutus-kutatás Toldy után

Az akadémiai kiadás utolsó kötete a Toldy halálát követő évben, 1876-ban jelent meg. A kiadásról a tudományos recenzió feladatát a Kolozsvárról azelőtt nem sokkal az Országos Levéltárba került Jakab Elek (1820–1897) vállalta. A *Századok* következő évfolyamában, két részletben közölt tanulmánya²⁰ azonban jóval túllépett egy hagyományos könyvismertetés keretein: bár kiindulópontja a harmadik kötet volt, a cikk végül a teljes Brutus-kiadás kritikájává duzzadt, amelynek elkészítéséhez Jakab alaposan megvizsgálta az Egyetemi Könyvtárban őrzött eredeti kéziratot (a bécsit megnézni már nem volt lehetősége), és könyvről könyvre rögzítette azokat az eltéréseket vagy megjegyzésre érdemes jellemzőket, amelyek fölött Toldy és Nagy Iván átsiklottak, vagy amelyeket másképp láttak. A későbbiek szempontjából itt öt fontos megállapítását kell kiemelnünk.

1. A pesti kézirat egy feltehetően eltérő időben keletkezett kéziratokból összeállított kolligátum: az I–VII. és XIV. könyvek szép írnokkéz munkája, Brutus javításaival; a hetedik vége és a teljes nyolcadik könyv Szamosközyé (vagy írnokáé), Brutus javításai nélkül; a IX–XIII. közti rész több, olykor igen sietősen író és sokszor tévesztő másoló munkája, értelemszerűen szintén a szerző megjegyzései nélkül.²¹

2. Bár a Szamosközy-kiadásokat Toldy halála után tovább szerkesztő Szilágyi Sándor hatására Jakab bizonytalan volt abban, hogy Szamosközy saját, vagy írnokának a kézírásáról van-e szó, egyértelműen megerősítette azt, hogy a pesti kézirat terjedelmes részeinek leírása az erdélyi történetíróhoz köthető.²²

¹⁹ Toldy kezdte el (de halála miatt befejezni nem tudta) a *Rerum Transylvanicarum Pemptades* szerkesztését, így Szamosközy kézírását valóban ismerte. SZAMOSKÖZY István, *Történeti maradványai II.* szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1876 (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum, 28), V.

²⁰ JAKAB Elek, *Brutus kiadásának bírálata = Századok*, 11(1877), 656–673; 855–872.

²¹ JAKAB 1877, i. m. 663–673.

²² Uo., 670–671.

3. A kéziratban elszórtan található N[ota] B[ene]-margináliákat hasonló határozottsággal kötötte Bethlen Farkashoz, és azt is megállapította, hogy Bethlen saját művéhez 1566-ig használta Brutust.²³

4. Szamosközy és Brutus között további összefüggést sejtett az alapján, hogy előbbi saját 1566–1586 közti eseményekről szóló művének ugyanaz a címe, mint Brutusénak (*Rerum Ungaricarum libri*).²⁴

5. Felismerte a margináliák jelentőségét, és megállapította, hogy az írnokén és Brutusén kívül volt egy harmadik kéz is, amely leginkább őrszavakkal és tartalmi megjegyzésekkel látta el a kéziratot, illetve esetenként a tulajdonneveket javította.²⁵

Jakab mindezek alapján és mindezen túl, komoly kritikával illette a szövegközlést: megállapította, hogy különösen a Nagy Iván által szerkesztett szövegben, de esetenként Toldyban is, sem nyelvtani, sem ortográfiai revízióra nem került sor, a szövegromlásokat Nagy egyáltalán nem, Toldy pedig csak időnként próbálta meg konjekturális módszerrel helyrehozni, illetve nem törekedtek a központosítást sem az érthetőség szerint módosítani.²⁶

A Toldy által rögzített szöveg hagyományt Jakab ugyanakkor nem revideálta, hanem a felismeréseiből leszűrt következtetéseket az elődje által megszabott keretekbe igyekezett bepasszírozni. Ezt azonban oly módon tette, hogy a szöveg és a kéziratok csunkulásáért egyértelműen a pesti Brutus-kéziratot a 18. század második felében használó, jezsuita Pray Györgyöt tette felelőssé: az egyik helyen megállapította, hogy Praynak volt egy, a jelenleginél is bővebb példánya, tanulmánya végén pedig Prayt jelölte meg a pesti colligatum összeállítójaként, miközben tulajdonképpen megvádolta – őt vagy a jezsuita rendet –, hogy a nekik nem tetsző kéziratrészeket (sőt, ezen felül valamelyik Toldy által eltűntként kezelt eredeti példányt) egészen egyszerűen eltűntették.²⁷

²³ *Uo.*, 672.

²⁴ *Uo.*, 872.

²⁵ *Uo.*, 670.

²⁶ *Uo.*, 856: „a kézirat egykorú oldaljegyzéseire nem figyelés, és a szövegkritika szabályaival nem egyező eljárás miatt Toldyt is éri mulasztási kifogás.”

²⁷ *Uo.*, 870: „Az tény, hogy a mi kétségtelenül eredeti rész Brutus művéből megvan, az a pozsonyi jezsuita szerzet s később Pray birtokába jutott, a ki a múzeumi Codexet rendezte, összeállítva azt úgy, a mint van, abból, a mit bírt s Colligatumába fölvenni jónak látott; ő osztotta kötetekre; melyik könyvből mennyi hiányzik, ő jelölte ki, tiszta levéllapokat is kötöttet a Codexbe a hiányok kiegészíthetése végett; sőt a kézirat másolójának egy pár helyen írott azon megjegyzésére, hogy ott nincs hiány, ellenkező észrevételül a hiányt írásban vitatta; neki tehát vagy szerzetének bírni, olvasni vagy legalább látni kellett a ma létezőknél teljesb kézirat-példányt (kiemelés tőlünk).” Jakab ugyanakkor arról nem ír, hogy Pray az *Annales* IV. kötetének előszava szerint bizonyosan már 1767 előtt birtokolta a későbbi pesti példányt, és semmi nem utal arra, hogy ez a kézirat eltért volna a ma ismerttől: „Exemplum, quod mihi ad manum est, XIII libris constat: sed in principio fineque mutilum ac per intervalla, scribarum opinor desidia saepiuscule hians ac fatiscens. Nam inicio quatuor primi anni, quibus Wladislaus rerum in Hungaria potitus est, absunt: desinit autem in obsidione Agriensi, itaque in anno Christi MDLII, quo Agria ab Turcis ingenti studio obsessa, sed majori nostrorum virtute defensa est.” PRAY, Georgii, *Annales Regum Hungariae*

Fraknoi Vilmos később részletezendő, nagyon fontos, de egészen mostanáig lényegében teljesen figyelmen kívül hagyott találatán,²⁸ valamint Fabritius Károly forrásközlésén kívül Brutus bécsi éveiről,²⁹ a huszadik század első és második felében négy olyan fejleményt érdemes még megemlítenünk a hazai Brutus-filológiában, amelyek a trentói leletnek mintegy megágyaztak.

Az első fejleményt az a négy, Carolus Clusiusnak címzett Brutus-levél jelenti 1589–1591-ből, amelyeket Dézsi Lajos a leydeni egyetemi könyvtárban talált, és közölte átiratukat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1900-as évfolyamában.³⁰

Második fejleményként Szekfű Gyula fiatalkori, Szamosközyvel kapcsolatos történeti-filológiai kutatásait és dolgozatát kell megemlítenünk. Szekfű ugyanis túl azon, hogy felismerte: a kora újkori magyarországi és erdélyi történetírás olyan szoros összefüggésrendszert és problémahalmazt alkot, amelyben az egyes történetírók művei és kéziratai lényegében nem vizsgálhatóak egymástól függetlenül; mintegy mellékesen felvetette, hogy Lengyelországban egy teljes Brutus-kézirat lappanghat.³¹

Harmadikként Veress Endre kutatásait fontos feltüntetnünk, aki, jóllehet csupán egyetlen tanulmányt publikált Brutusról,³² két rövid, de fontos kézirat felfedezése szintén a nevéhez fűződik. Firenzében talált és publikált egy korábban Brutus tulajdonában lévő, Báthory István király által saját kezűleg papírra vetett összefoglalást az 1562-es hadadi csata körüli eseményekről,³³ illetve a bécsi udvari levéltár Hungarica-állományában egy olyan töredékre bukkant, amely a *Rerum Ungaricarum libri* két részletének a dinasztia méltóságát figyelembe vevő átdolgozását tartalmazta.³⁴ Veress, kézíratos hagyatékának tanúsága szerint, Jakab Elek a pesti kézirat csonkulását Pray Györgynek és a jezsuitáknak tulajdonító sejtésének is megpróbált a végére járni: kigyűjtötte Pray művéből azokat a helyeket, ahol

ab anno Christi CMXCII ad annum MDLXIV deducti, pars IV complectens res gestas ab coronatione Mathiae Corvini ad Ludovicum II, Vindobonae, typis Leopoldi Joannis Kaliwoda, 1767, 8.

²⁸ FRAKNOI Vilmos, *Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója = Századok*, 21(1887), 793–797.

²⁹ FABRITIUS Károly, *Brutus János Mihály életéhez = Magyar Történelmi Tár*, 3/2(1879), 337–352.

³⁰ DÉZSI Lajos, *Adatok Brutus János Mihály történetíró életéhez, Levelek a leydeni egyetemi könyvtárból = Irodalomtörténeti Közlemények*, 10(1900), 480–483.

³¹ SZEKFŰ Gyula, *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához*, Bp., Barcza J., 1904, 7.

³² VERESS, Andrea, *Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria = Archivio Veneto*, 8(1929), 148–178.

³³ Báthory karakteres kézírása mellett Brutus a kéziratban tett megjegyzése is igazolja ezt: „a Stephano rege me praesente perniciousissima manu scripta.” A firenzei kéziratból kiadva: VERESS Endre, *A történetíró Báthory István király*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1933 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 60).

³⁴ A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv kéziratából közölve: PETNEHÁZI 2021, i. m. 190–196. Másolata Veress kézíratos hagyatékában: MTAK KIK Ms 461, fol. 8–11.

Brutust idézi, és ez alapján is tisztázta egykori 48-as honvéd, erdélyi, ráadásul unitárius elődjének vádjai alól a 18. századi tudós jezsuitát.³⁵

Veress saját, a Báthory-kor egészét lefedő kutatásai, valamint az időközben publikált lengyelországi pápai követjelentések alapján megkísérelte rekonstruálni a *Rerum Ungaricarum libri* körüli fejleményeket Báthory halála után, valamint igyekezett a végére járni a Szekfű által felcsillantott halovány reménysugárnak. Kiderítette, hogy a Szekfűnél Marczali Henrik szóbeli közlésére visszavezetett értesülés forrása a 19. század végén, a krakkói egyetemen tanító Stanisław Smolka szintén szóbeli közlése volt.³⁶ Brutus egy kései levele alapján feltételezte, hogy a *Rerum Ungaricarum libri* legbővebb változata akár huszonöt könyvet is kitehetett, ami tehát nyilvánvalóan nem egyezhetett a Blotiusnál szereplő hús, illetve az abból megmaradt (és később eltűnt) tizenhat könyves verzióval.³⁷ Azt is megállapította, hogy egy példányt Lengyelországból bizonyosan visszaadtak Erdélybe 1590 nyarán; abból a tényből továbbá, hogy bár 1598-ban Erdélyből egy kéziratot a császári biztosoknak visszaadtak, de a pesti kézirat Szamosközy dolgozott, illetve Bethlen Farkas margináliáit tartalmazza, levonta azt a logikus következtetést is, hogy egy időben két példánynak kellett léteznie Gyulafehérváron. Koncepciója szerint tehát 1598-ban a Lengyelországból 1590/91-ben visszakérült példányt adták át Pezzennek, vagyis ebből lett, ahogyan azt Toldy is gondolta, a bécsi példány; a Gyulafehérváron maradt kéziratot viszont a Toldy által szintén eltűntként kezelt erdélyi példánnyal azonosította, amely így valójában nem mást takart, mint az akadémiai kiadás alapját képező pesti kéziratot. Ez pedig, továbbra is Veress logikája szerint, mielőtt megcsönkült, nem terjedhetett tovább 1566-nál, abból következően, hogy Szamosközy saját *Rerum Ungaricarum*-át ezzel az évvel kezdte. Végül pedig mindebből megint csak logikusan következett, hogy a huszonöt könyves változatnak továbbra is Lengyelországban kellett lapangania (vagyis a legteljesebb változatot Zamoyskiék visszatartották), ez a példány pedig Veress szerint csakis a Smolka és Marczali által említett, de hiába keresett kézirat lehetett.

Veress egyetlen tanulmányával annyit mindenképpen elért, hogy Borovszky után még egy, Toldy által eltűntként kezelt kéziratot kiiktatott a stemmából (az egykori gyulafehérvári példányt, amit a pestivel azonosított), részben pedig ébren tartotta a reményt egy teljes Brutus-kézirat előkerülésére. Olyannyira, hogy a huszonöt könyves lengyelországi példánynak mi magunk is megpróbáltunk a

³⁵ MTAK KIK Ms 461, 11–14.

³⁶ VERESS 1929, i. m. 172.

³⁷ Brutus Martin Cromernek, 1586. április 25. Veress a levelet a Czartoryski Múzeumban található eredeti kéziratból, illetve a *Monumenta Poloniae Vaticana* kötetében publikált részletből egyaránt ismerte. A levél teljes és legújabb közlése: BATTISTINI, Mario, *Jean Michel Bruto, humaniste, historiographe, pédagogue au XVIe siècle (Notice biographique) = De Gulden Passer*, 32(1954), 29–153; 122. Vö. PETNEHÁZI 2021, i. m. 180, 71. jegyzet. Veress már ismerte Brutus Bécsben található könyvtárjegyzékét is, ahol „ex XX sedecim exstantes” szerepel. VERESS 1929, i. m. 174.

nyomára akadni, még azután is, hogy a trentói kézirat a kezünkben volt, ám minden megkeresésünkre nemleges válasz érkezett Lengyelországból. A jelenleg ismert legteljesebb példány tehát a trentói, 1566-ig terjedő, húszkönyves változat.

Szamosközy szerepe, mint az eddigiekből is kitűnt, kulcsfontosságúnak bizonyult a kéziratok útjának, egykori terjedelmének meghatározásában. Az általa készített, eredetileg Báthory Zsigmondnak írt, de Szuhay István és Istvánffy Miklós császári biztosoknak 1598-ban átadott, és ez utóbbi kéziratost könyvtárának egyik Zágrábba került kötetéből a nyolcvanas években előkerült jelentés tehát lényegében az eddig vázolt kirakós – a trentói kézirat felfedezését megelőző – utolsó darabjának tekinthető. A Balázs Mihály és Monok István által megtalált, majd publikált szövegben³⁸ a mű méltatása mellett Szamosközy rögtön a memorandum elején egyértelműen leszögezi: ő maga is sokat dolgozott a kéziraton, vagyis azon, hogy nyomtatható állapotba hozza.³⁹ Hogy ezen konkrétan mit is kell érteni, azt a pesti példány eddig vázolt jellegzetességei alapján gyanítani lehetett ugyan, de teljes mivoltában csak a trentói kézirat felfedezése révén vált világossá. Mielőtt azonban ennek bővebb magyarázatára rátérnénk, az immáron három kézirat részletes leírására kell sort kerítenünk.

Brutus-kéziratok

a) A bécsi kézirat

Az ÖNB-ben jelenleg a cod 8662-es jelzet alatt található kézirat a legtöredékeesebb az ismert Brutus-kéziratok közül. Ha abból indulunk ki, hogy a *Rerum Ungaricarum libri* eredetileg húsz könyvből állt, a bécsi példány a maga, nagyjából hatkönyvnyi terjedelmével még a szöveg harmadát sem tartalmazza. A nyomtatott kiadás előkészítése során Toldy is csak kiegészítő lehetőségként számolt a kézirattal. Nem vetette össze szisztematikusan a pesti példánnyal, nem is tervezte, hogy rögzíti a kettő eltéréseit. A bécsi kódexet tehát csak ott vette figyelembe, ahol a pesti kéziratban hiány mutatkozott: ezeket a hézagokat, ahol lehetőség kínálkozott rá, a bécsi kézirat változata alapján pótolta. E tekintetben, mint fentebb láttuk, hasonlóan járt el, mint a 18. század végén a jelenleg Marosvásárhelyen található másolatot készítő Kéler Godofréd, viszont anélkül és még azt megelőzően, hogy Kéler példányának pécsi másolatát sikerült volna beszereznie. Tisztában volt vele tehát, hogy két eltérő szövegvariánsról van szó, sőt azt is megállapította, hogy a

³⁸ BALÁZS Mihály, MONOK István, TAR Ibolya, *Az első magyar ars historica, Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)* = *Lymbus*, 4(1992), 49–86; vö. BALÁZS Mihály, MONOK István, *Történetírók Báthory István udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)* = *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes és Székely Júlia, Bp., Gondolat, 1987, 249–262.

³⁹ Clarissimi auctori opus ita meae quoque curae fuerit a Serenitate Vestra traditum, ut (...) quantum quidem in me esset, in meliorem statum redigerem. BALÁZS, MONOK, TAR, 1992, i. m. 51.

bécsi lehet a korábbi szerkesztés, de kizárólag arra törekedett, hogy egy minél hézagmentesebb szöveghez jusson, ami (ahogyan azt már Jakab Elek is felrótta neki) kiadói szempontból érthető, de filológus szemmel nézve már kevésbé elfogadható döntésnek bizonyult.

Ha tartalmilag nézzük, a helyzet nem is olyan egyszerű. A cod 8662-es kézirat a *Rerum Ungaricarum libri* I–III., illetve VI–VIII. könyveit tartalmazza, valamint a IX. elejéről néhány oldalt. De már a bécsi kéziratban is látszik, hogy Brutus utóbb maga változtatott a könyvek elrendezésén, így, ha a pesti példány szövegét és annak könyvbeosztását vesszük alapul, akkor a bécsiben csak az I–III. és a VI–VIII. könyvek vannak benne. De nézzük a kézirat leírását részletesebben!

A kézirat jelen formájában összesen 260 levélből, vagyis 520 oldalból áll. A kötés során még két levelet eléje kötöttek, de ezeket kezdettől fogva külön számozással látták el.⁴⁰ A leveleken összesen háromféle (nem mindig kiírt, de alapvetően folyamatos, hézagmentes) levélszámozás található, melyet néhol ívszámozás egészít ki. A szöveg kézírása egyenetlen, szembeötlő, hogy a teljes szöveget legalább két kéz jegyzi, illetve részben eltérő tintával is írták, tehát a lejegyzés vagy hosszabb időt vett igénybe, vagy egyidejűleg, de több ember által történt.

A legrégebbi, még minden bizonnyal Brutus idejéből származó számozást az ívszámok jelentik.⁴¹ Ezek sajnos nem mindenhol találhatók meg a lapokon, de a könyvek sorrendjének megfelelő növekedést mutatnak, így okkal feltételezhető, hogy a hiányzó részekkel kiegészítve hiánytalan sorozatot alkotnának.

Az ívszámozás mellett háromféle levélszámozás is található a kéziraton. A legújabb, egészen modern, ceruzás számozás, mely mindig a verso oldalak bal alsó sarkában található: 1v–260v közt hiánytalanul számozza a fóliókat.⁴² A másik két fóliálás jóval korábbi. Az egyik a recto oldalak jobb felső sarkában olvasható, a másik szintén a recto oldalakon, de felül, középen. Ez utóbbi számozás folyamatos, a jobb felső sarokban található sorrendje viszont következetlen. 1r–60r után ugyanis hirtelen a 128r–149r következik, majd 61r–127r, végül 150r–257r fut a kötet végéig. Ez mindenképp arra enged következtetni, hogy az eredetileg lapokból, jobban mondva ívfüzetekből álló kéziratot valaki először úgy rakta sorba, hogy a 128–149, illetve a 61–127 fóliók a mostanihoz képest felcserélt helyzetben voltak. A jobb felső sarokban levő számok írásmódja alapján biztosra vehető, hogy ez a fóliálás Hugo Blotius keze munkája. Blotiusról már Toldy által is idézett leveléből tudjuk, hogy 1592-ben megbízást kapott a Brutus-hagyaték, és különösen a *Rerum Ungaricarum libri* tanulmányozására: ennek a munkának természetes velejárója lehetett a valószínűleg kusza állapotban talált kézirat sorba rendezése és levélszámozása.

Blotius a két középső részletet kivéve meg is találta az ívfüzetek helyes sorrendjét, de ezt a két, kronológiailag is fordított helyzetet igénylő részletet felcse-

⁴⁰ A jobb felső sarokban eredetileg I* és II* jelölte az íveket, a bal alsóban levő újkeletű számozás szerint Iv és IIv a levelek száma.

⁴¹ Mind a pesti, mind a trentói kézirat eredetileg ívszámozást tartalmazott. Ez alapján úgy tűnik, ez volt Brutus kedvelt módszere.

⁴² Hivatkozásaink erre a levélszámozásra vonatkoznak.

rélte. A javítás és a recto oldalak közepén levő számozást eredményező másodszori levélszámozás egy későbbi rendszerezés lenyomata. Azt nem tudjuk, ez kihez köthető, de hogy foglalkozott a Brutus-kézirattal, annak van egyéb írásos nyoma is. Az ÖNB cod 8643 jelzetű kézírata szintén Brutus *Rerum Ungaricarum libri*jének szövegét tartalmazza (mint láttuk, Toldy ezt is megemlítette a 18. századi másolatok között). A katalógus adatai szerint 18. századi másolata a cod 8662-nek. Az íráskép alapján úgy gondoljuk, hogy késő 17. századi vagy 18. századi kézírással és másolattal van dolgunk. Nem teljes, csak az első három könyv szövegét tartalmazza, de ami most a szempontunkból kiemelten fontos, az a kötet végén található pár oldalnyi bejegyzés. Ebben a másolat készíttetője egyrészt tartalmi kivonatát adja az egyes könyveknek,⁴³ másrészt megírja, hogy a korábban rossz sorrendben levő Brutus-kéziratot újrendezte, és ennek nyomán új levélszámozással látta el.⁴⁴ Ma ezt a levélszámozást látjuk a recto oldalak tetején, közepén.

A cod 8662-es kéziratnak tehát van egy Brutustól eredő ívszámozása; ezt követi egy Blotius-féle utólagos, és részben kronológiailag téves rendezésen alapuló fölíálás, amit az ismeretlen 17–18. századi szerkesztő kiigazít, majd újraszámolja a leveleket; végül a kötet kap egy ceruzás modern levélszámozást is. A négy szisztéma a következőképp foglalható táblázatba.

ÖNB cod. 8662

Könyv	ÖNB (modern számozás)	Brutus ívszámozása	Blotius levélszámjai	A 18. századi szerkesztés levélszámjai
I. könyv	1r–62r	Aii–Hiii	1r–60r (+128r) ⁴⁵	1r–62r
II. könyv	62v–129v	Hiiiv–Qiiiv	128v–149v, 61r–106v	62v–129v ⁴⁶
III. könyv	129v–151v ⁴⁷	Qiiiv– ⁴⁸	106v–127v	(115r) ⁴⁹ 129v–151v

⁴³ Bár a másolat nem teljes, és csak az I–III. könyvek szövegét tartalmazza, a kötet végén tartalmi kivonatot ad a másoló a (még?) le nem másolt VI–VII–VIII. és a töredékes IX. könyvről. Bár nem másolta újra ezeket, de ugyanazokról és csak azokról a könyvekről ad összegzést, amelyek ma is megvannak az eredeti cod. 8662-es kódexben. Ennek csak abból a szempontból van jelentősége, hogy ha maradt is Brutus 1591-es távozása után Bécsben ennél több szöveg, a másoló/másolató már a 17–18. század fordulóján sem ismert több könyvet, mint amit ma a cod. 8662-ben olvashatunk.

⁴⁴ „Itaque ea quae nunc supersunt in suum restitui locum curavimus novis appositis numeris, ut ordine saltem omnia procedant.” ÖNB, cod 8643, fol. 421.

⁴⁵ Blotius a 7. levélnél elhibázta a számozást, és hat után ismét hatot ír, így a számozás onnantól kezdve tulajdonképpen hibás.

⁴⁶ Eredetileg itt ért véget a második könyv, de utóbb ezt Brutus átszerkesztette, és a 115r-n jelezte, hogy itt érjen véget a II. könyv. A pesti és a trentói kéziratban ez az utóbbi verzió található.

⁴⁷ III. könyv a „nondum regem, nondum mul-” excipittel szó és mondat közben megszakad.

⁴⁸ Az ívszámozás az egész könyvben nagyon hézagos. Qiv-ig követhető, aztán egy R-ívszám olvasható a 144r oldalon, de más nincs.

⁴⁹ Az újraszzerkesztés során Brutus itt jelölte a harmadik könyv valódi kezdetét.

Könyv	ÖNB (modern számozás)	Brutus ívszámozása	Blotius levélszámai	A 18. századi szerkesztés levélszámai
IV. könyv	–	–	–	–
V. könyv	–	–	–	–
VI. könyv	152r ⁵⁰ –183v	MM–PP ⁵¹	150r–181v	152r–183v
VII. könyv	184r–199v ⁵²	QQii– ⁵³	182r–199v	184r–199v
VIII. könyv	200r ⁵⁴ –232r	YY-CCC	200–231r	200r–232r
IX. könyv	232v–258v ⁵⁵	CCCv–[FFFiiiv] ⁵⁶	231v–257v	232v–258v

Minden töredékessége ellenére a bécsi kézirat filológiai szempontból nagyon is fontos és figyelemre méltó szöveganyag.

Bár a kézirat első könyve is csonkán kezdődik, a ma meglévő első oldalon szerencsére található ívszámjelzés, ami: Aii. Ez abból a szempontból perdöntő, hogy egy csonkán kezdődő, és utólag, már csonkult állapotában oldal- vagy levélszámozott kéziratból bármennyi rész hiányozhat, de mivel itt megvan az eredeti ívszámozás, pontosan tudható, hogy mindössze az első ívfűzet első, Ai számú levele veszett el, tehát a kéziratból csak kétoldalnyi szöveg hiányzik. Ez tulajdonképpen már Toldynak feltűnhetett volna, de nincs nyoma annak, hogy jelentőséget tulajdonított volna e ténynek. Pedig ez abból szempontból kulcsfontosságú, hogy bár a pesti kézirat, amire Toldy a kiadást alapozta, szintén csonkán kezdődik, a két meglévő incipit korántsem ugyanaz.

A bécsi kézirat ma olvasható első szavai: [...] *deteriore censeant, nisi coacti invitique inducant animum perferre*. A pesti kézirat első szavai viszont így hangoznak: [...] *quasi rebus cum Germanis et Polonis compositis*. Az erősen megrongált pesti kézirat első 10 oldalán semmiféle ívszámozás nem kivehető, de a 11. oldalon, a jobb alsó sarokban találunk egy B betűt, vagyis itt kezdődik a második quaternio. A quaternio négy félbehajtott ívpárból áll, vagyis minden quaternio 4+4 levélre, az 8+8 oldalra osztható, tehát összesen 16 oldalt tartalmaz. Mivel a pesti kéziratban a B előtt csak 10 oldal található, ebből kikövetkeztethető lett volna, hogy a pesti elejéről három levél, vagyis hat oldal szöveg hiányzik. A bécsiből tehát csak kettő, a pestiből hat oldal hiányzik. De a csonkult incipitek közti különbség ezzel nem magyarázható.

⁵⁰ A „ferrent in utramque partem effusus” incipittel csonkán kezdődik.

⁵¹ Az ívszámozás PP jelölés után nem folytatódik, de a könyv éppen a PP-ívfűzet végéig tart.

⁵² A „turpe et contumeliosum sit” excipittel megszakad.

⁵³ Nincs további ívszámozás.

⁵⁴ A „susceptae vivente esset. Muliebre bellum haberi” incipittel csonkán kezdődik.

⁵⁵ A „ut in vulnera et mortem ruentes, furentium” excipittel megszakad. A pesti és a trentói kéziratban az itt IX. könyv elejeként olvasható rész már a VIII. könyv szövegéhez tartozik.

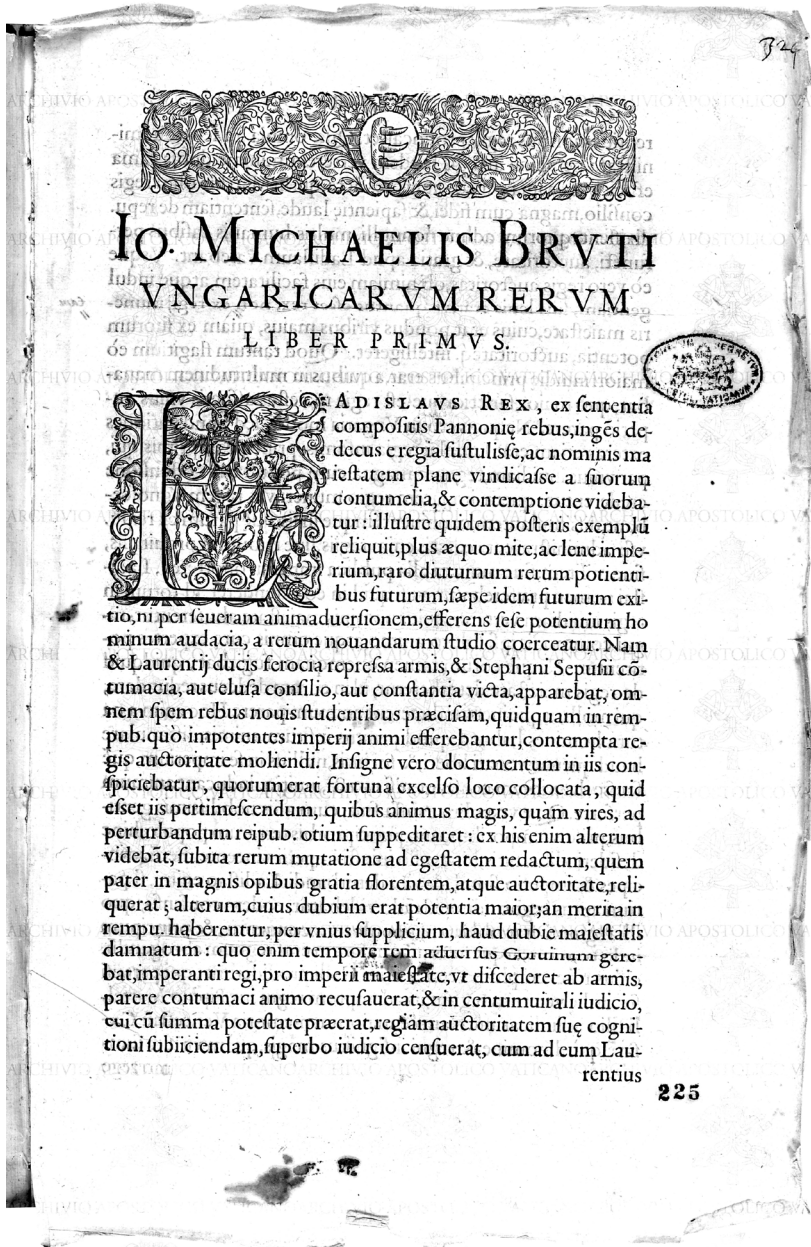
⁵⁶ Az ívszám már nincs kiírva.

Az a kezdés ugyanis, amit a bécsi példányban olvashatunk ([...] *deteriorem censeant, nisi coacti invitique inducant animum perferre*), némi módosítással, megtalálható a pesti kéziratban, mégpedig a 16. oldalon, vagyis B ívfűzet III levelének versóján (Toldy kiadásában pedig a 19. oldalon): *deteriorem censeant, nisi coacti invitique patiantur*.

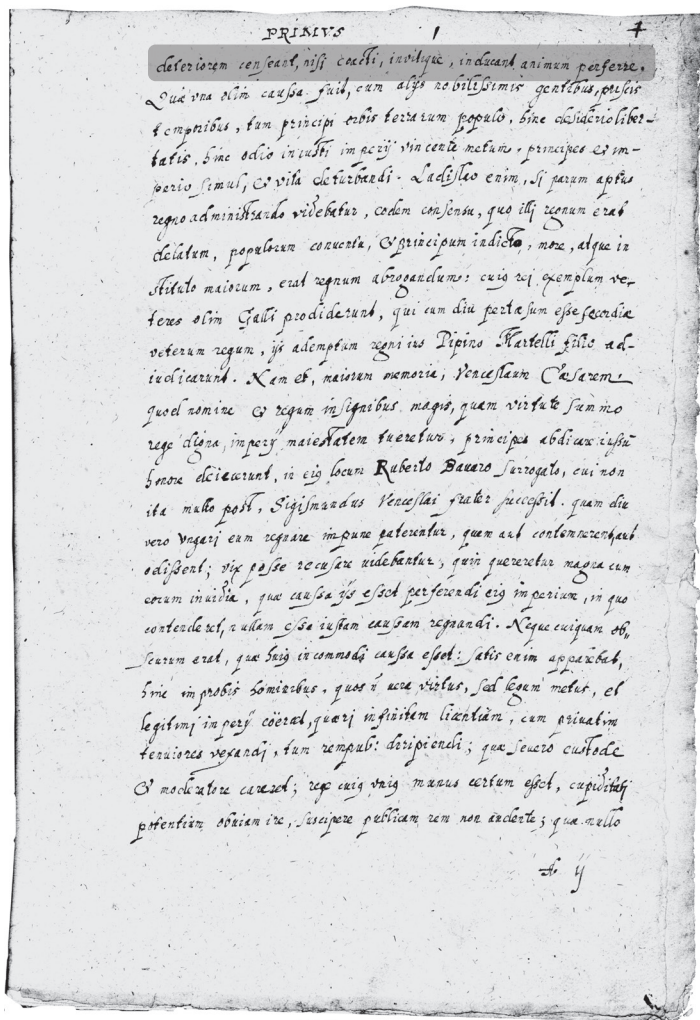
Az ívszámolás alapján biztosra mondhatjuk, hogy a cod. 8662-es bécsi kéziratból csak egyetlen, az első levél (két oldal) hiányzik. A következőn olvasható szöveg viszont a pesti kézirat szövegében a 16. oldal tetején található, abban a pesti kéziratban, melyről szintén az ívszámolás alapján tudható, hogy az első hat oldala hiányzik. Ez azt jelenti, hogy a pesti kéziratban nem két oldal, hanem 21 oldal előzi meg a bécsiben olvasható kezdést! Ez szimpla csonkulással, az írások közti különbséggel nem magyarázható. Tudatos változtatást kell a háttérben feltételeznünk. Ennek iránya a két kézirat alapján nem állapítható meg, hiszen önmagában az is elképzelhető, hogy Brutus lerövidítette a pesti kézirat szövegét, ez esetben a bécsi a későbbi változat, vagy ellenkezőleg: kibővítette a bécsit, és akkor a pesti az átdolgozott, bővebb változat. Toldy döntése evidensen az volt, hogy a pesti kézirat szövegét vette alapul. Vajon igaza volt?

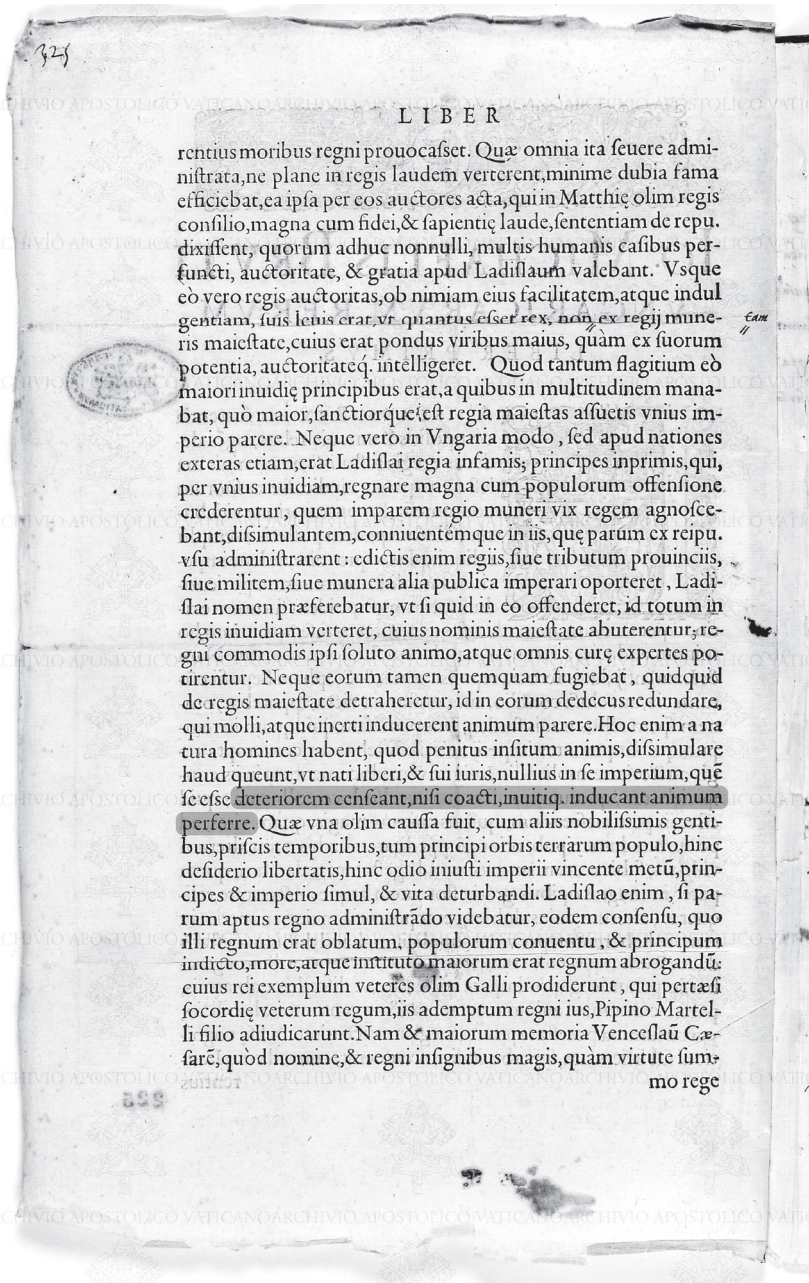
A kérdést lényegében már a trentói kézirat előkerülése előtt közel másfél évszázaddal is meg lehetett volna válaszolni, igaz, már nem Toldy életében. Fraknói Vilmos írta meg 1887-ben egy rövid közleményben, hogy Rómában, a lengyelországi nunciátúra 1584-ből származó jelentései között talált egy Báthory-címerrel ellátott, kétoldalas próbanyomatot, mely a Brutus-mű első könyvének első két oldalát tartalmazta.⁵⁷ Fraknói nem közölte a nyomtatvány szövegét. Addigra a Brutus-kiadás mindhárom kötete megjelent, azt a két oldalnyi kiegészítést nem tartotta talán olyan fontosnak a mű méreteihez képest. Számára inkább az volt a fontos, hogy 1584-ben a Brutus szöveg már volt olyan állapotban, hogy a kinyomtatásán gondolkozzanak, hiszen egy próbanyomat elkészült. Még meglepőbb azonban, hogy 1887 óta a nyomtatványt senki nem vizsgálta meg alaposabban. Holott ennek az egyetlen nyomtatott lapnak a mű keletkezéstörténetében datálási szerepe lehet: Fraknói adatai alapján ugyanis abban biztosak lehetünk, hogy a nyomtatvány Báthory megbízásából készült, hiszen két helyen felbukkan rajta a sárkányfogas családi címer, illetve az is világos, hogy 1584-ben készen volt (*l. ábra*).

⁵⁷ FRAKNÓI 1887, i. m. Fraknói nem igazán nézte meg sem a nyomtatvány szövegét, sem a kapcsolódó jelentést, így azt 1585-re datálta. Bolognetti nunciusi jelentése valójában 1584. augusztus 24-én kelt: „Egli [Bruto] havea cominciato a stampare questa historia, come vedrà dall’ incluso foglio, ma il Re l’ha ritenuto sendogli parsa troppo longa et esatta, et scritta anco con stile più grave che corrente. Onde gli ha commesso che la riduca in compendio.” *Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolarum et actorum pars III. fasc. I. (M. Jan–Jun 1584)* ed. Edward Kuntze (Monumenta Poloniae Vaticana, Tom. VII), Kraków, 1939–1948, 416. Vö. PETNEHÁZI 2021, i. m. 181.

Kutatásaink során, a magyar kutatók közül alighanem Fraknoi óta elsőként, másolatot kértünk a kétlapos nyomtatványról, és amikor megkaptuk, ugyancsak meglepődtünk. Az első könyv ebben a verzióban a következő incipittel indul: Ladislaus rex ex sententia compositis Pannoniae rebus [...]. A második oldal utolsó harmadában azonban (alulról a 12. sorban) felbukkan a csonka bécsi kézirat első sora: deteriorem censeant, nisi coacti invitique inducant animum perferre (2–3. ábra).

LIBER

rentius moribus regni prouocasset. Quæ omnia ita seuerè admi-
nistrata, ne plane in regis laudem verterent, minime dubia fama
efficiebat, ea ipsa per eos auctores acta, qui in Matthiæ olim regis
consilio, magna cum fidei, & sapientiæ laude, sententiam de repu-
dixissent, quorum adhuc nonnulli, multis humanis casibus per-
functi, auctoritate, & gratia apud Ladislaum valebant. Usque
eò vero regis auctoritas, ob nimiam eius facilitatem, atque indul-
gentiam, suis lenis erat, vt *quantus esset rex, non ex regij mune-
ris maiestate, cuius erat pondus viribus maius, quam ex suorum
potentia, auctoritateq; intelligeret.* Quod tantum flagitium eò
maiori inuidiæ principibus erat, a quibus in multitudinem mana-
bat, quò maior, sanctiorque est regia maiestas assuetis vnus im-
perio parere. Neque verò in Vngaria modo, sed apud nationes
exteras etiam, erat Ladislai regia infamis, principes imprimis, qui,
per vnus inuidiam, regnare magna cum populorum offensione
crederentur, quem imparè regno muneri vix regem agnosce-
bant, dissimulante, conniuentemque in iis, quæ parum ex repu-
vfu administrarent: edictis enim regiis, siue tributum prouinciis,
siue militem, siue munera alia publica imperari oporteret, Ladi-
slai nomen præferebatur, vt si quid in eò offenderet, id totum in
regis inuidiam verteret, cuius nominis maiestate abuterentur, re-
gni commodis ipsi soluto animo, atque omnis curæ expertes po-
tarentur. Neque eorum tamen quemquam fugiebat, quidquid
de regis maiestate detraheretur, id in eorum dedecus redundare,
qui molli, atque inerti inducerent animum parere. Hoc enim a na-
tura homines habent, quod penitus insitum animis, dissimulare
haud queunt, vt nati liberi, & sui iuris, nullius in se imperium, quæ
se esse deteriore censeant, nisi coacti, inuicti, inducant animum
perferre. Quæ vna olim causa fuit, cum aliis nobilissimis genti-
bus, prisca temporibus, tum principi orbis terrarum populo, hinc
desiderio libertatis, hinc odio iniusti imperii vincente metù, prin-
cipes & imperio simul, & vita deturbandi. Ladislaio enim, si pa-
rum aptus regno administrando videbatur, eodem consensu, quo
illi regnum erat oblatum, populorum conuentu, & principum
indictò, more, atque instituto maiorum erat regnum abrogandù:
cuius rei exemplum veteres olim Galli prodiderunt, qui pertæsi
focordie veterum regum, iis ademptum regni ius, Pipino Martel-
li filio adiudicarunt. Nam & maiorum memoria Venceslaū Cæ-
sarè, quòd nomine, & regni insignibus magis, quam virtute sum-
mo rege

Tudjuk, hogy a bécsi kézirat elejéről csak két oldalnyi szöveg veszett el. Ebben a kéziratban az első öt oldal 25–25–23–24 sort, vagyis átlagosan 24 sort tartalmaz. Tehát ha egy levél hiányzik, az hozzávetőlegesen 48–50 sornyi hiányt jelent.

A római nyomtatvány recto oldala 28 sor, a verso oldala 39. A verso oldal utolsó 12 sora vág egybe a csonka bécsi kézirat elejével, ráadásul, ami 12 sor a kéziratban, az 12 sor a nyomtatványban is, vagyis szinte azonos mennyiségekkel számolhatunk. A nyomtatvány összesen 28 + 39 vagyis 67 sort tartalmaz. Ebből leszámíthatjuk azt a 12 sort, amit a bécsi kéziratban is már olvashatunk, marad 55 sor. Mivel a nyomtatvány recto oldalán iniciálé is van, ez az első 9 sort körülbelül a harmadával rövidíti. Vagyis iniciálé nélkül a maradék 55 sornyi szöveg 52–53 sorban is elfért volna. A kéziratban a hiányzó két oldal kb. 50 sort tartalmazhatott, és azt is láttuk, hogy ahol már fedésben van a kézirat és a nyomtatvány szövege, ott azonos mennyiségű szövegnek azonos sorszám felel meg. Vagyis okkal feltételezhetjük, hogy ami a bécsi kézirat két oldalából hiányzik, az a római nyomtatvány szövegéből teljes egészében pótolható.

Ha ez a logika helyes, akkor azt is biztosra vehetjük, hogy az a Brutus-szöveg, ami a bécsi kéziratban olvasható, 1584-ben már ebben a formában készen állt. Mielőtt azonban rátérnénk arra, hogy milyen viszonyban van ez a fontos és jól datálható szöveg a másik két kézirattal, vegyük szemügyre előbb a Toldy-kiadás alapját képező pesti, majd a 2020-ban előkerült trentói kézirat jellemzőit.

b) A pesti kézirat

Az akadémiai kiadás alapját képező kézirat az ELTE Egyetemi Könyvtárában, a Pray-gyűjtemény 35–36. kötetét alkotja. Az első kötet 758, a második 492 oldal terjedelmű; előbbiben az I–VII, utóbbiban a VIII–XIII. könyvek találhatóak, valamint egy 21 levélnyi töredék, amelyet Toldy (sőt már Pray is) a XIV. könyv darabjának vélt, és ezzel a számozással osztotta be kiadásába is. Bizonyos, hogy a kézirat Erdélyben volt a 17. század végéig, ahol a margináliák szerinti utolsó ismert birtokosa/használója a történetíró Bethlen Farkas volt. További kutatások feladata lesz tisztázni, hogy milyen úton kerülhetett végül a 18. század közepe táján Pray Györgyhöz, ám Jakab Elek állításával ellentétben (amint azt fentebb megállapítottuk), semmi jel nem utal arra, hogy a jezsuita történész valaha látott vagy birtokolt volna ennél bővebb vagy épebb példányt. Akkori és egyben jelenlegi állapotában a szöveg számos helyen csonkult: nagyobb hiátusok az I., III., VII., VIII., IX., XIII. könyvekben vannak, de e mellett elszórtan szinte mindegyik könyvből hiányzik egy-egy lap legalább. A szöveg eleje is, vége is csonka: eltekintve a megszakadt XIII. könyv utáni töredéktől, amit Toldy a XIV. könyv darabjaként azonosított, az utolsó hét könyv (amennyiben húsz könyvnyi terjedelemmel számolunk) teljesen hiányzik; az elejéről, az ívszámozásból kikövetkeztethetően (ahogyan fent írtuk), három levél hiányzik. Jelenleg a csonkulás után olvasható kezdete tehát: quasi rebus cum Germanis et Polonis compositis nihil praeterea aliunde esset Ungaris timendum. Általában el-

mondható, hogy a megmaradt lapok sokszor sérültek, ráadásul a foszlásnak indult lapszéleket valamikor körülvágták, minek köszönhetően ezeken az oldalakon a margináliák is részben vagy egészben megsemmisültek.

Jakab Elek teljes joggal állapította meg, hogy a kézirat nem egységes: az I–VII. könyv (nagyjából a VII. könyv második harmadáig) egy szépírású írnok keze munkája, az oldalszéleken (ahol megmaradt) időnként Brutus közbevetéseivel, kiegészítéseivel, ez tehát lényegében (a kihagyások ellenére) egy kompakt tömb a kéziratban. Korabeli oldalszámozás is, ívszámok formájában (már ahol megmaradt) kizárólag itt figyelhető meg. Ezenkívül korabeli, ráadásul teljesen oda nem illő paginálás fedezhető fel a tizenegyedik könyv végén, 27 oldalon keresztül, amely egyértelműen a kéziratot másoló kéztől származik. Ennek a továbbiakban még lesz jelentősége.

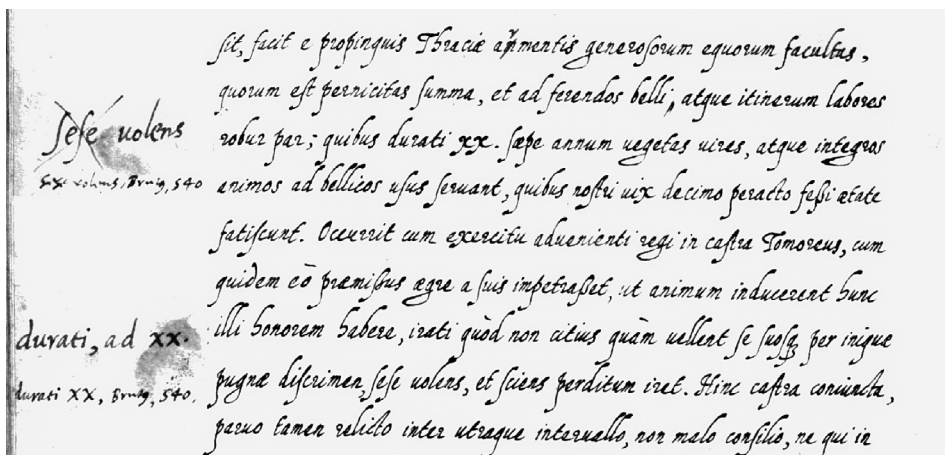
Toldy ceruzával a tizedik könyvvel bezárólag paginálta a kéziratot, ennek során az ívszámok segítségével kikövetkeztetett hiányokat is jelezte. A tizenegyedik könyvtől kezdődően egyetlen sajátos, szintén modern oldalszámozást fedezhetünk fel: valaki golyóstollal (!) a margóra jegyezte a kiadott szöveg harmadik kötetének vonatkozó oldalszámait.

Itt kell hozzátennünk, hogy a kézirat végén található töredéket lejegyző kéz, bár hasonlóan gyakorlott, kalligrafikus írás, nem azonos az I–VII. könyveket leíró írnokéval. A hetedik könyv végét, a teljes nyolcadikat, a kilencedik végét, a tizenkettedik végét és a tizenharmadik elejét pedig egyértelműen Szamosközy másolta.

A kilencedik könyvtől kezdve meglehetősen sietős másolói munkáról árulkodik a kézirat. Szamosközyn kívül legalább még négy további kéz másolta őrszótól őrszóig a szöveget, jól érzékelhetően egyidejűleg, miután gyaníthatóan egészen egyszerűen szétszortották maguk között a kéziratíveket. Aligha tévedünk abban, hogy ezt a sietős munkát közvetlenül azelőtt végezték a gyulafehérvári kancellárián vagy levéltárban, mielőtt kénytelen-kelletlen visszaszolgáltatták a forrásként használt eredeti kéziratot a császári biztosoknak 1598-ban. S ez egyben azt is jelenti, hogy Veressnek valóban igaza volt: 1598-ban valóban két kézirat létezett egyszerre Gyulafehérváron: egy, ami a 18. században aztán Pestre került, és egy másik, amelyet Pezzen, miután kézhez kapta, vélhetően Bécsbe vagy Prágába vitt.

A margináliák eloszlása a kéziratban nem egyenletes. Pray megjegyzéseinek és Bethlen NB-in kívül kétfajta széljegyzet figyelhető meg. Az elsőt Brutus szerzői javításai/beszúrásai jelentik, ám ezek csupán az első három könyvre, valamint az utolsó töredékre korlátozódnak; ezzel szemben a kilencedik könyv közepéig a főbb eseményeket, helyeket vagy szereplőket kiemelő széljegyzeteket találunk arányos eloszlásban, feltehetően Szamosközytól. Ha alaposabban megnézzük ezeket a széljegyzeteket, további érveket sorakoztathatunk fel amellett, hogy Szamosközyéknek valóban két kézirat volt a kezükben. A tárgyi jegyzetek mellett ugyanis elvéve filológiai jellegű megjegyzések is találhatóak. A 636. oldalon pedig az alábbi marginália olvasható:

sese volens – sese volens, Brutus, 540; durati, ad XX. – durati XX, Brutus, 540.

4. ábra. ELTE EK Coll. Pray. 35, p. 636

A megjegyzések a szövegben olvasható szókapcsolatokra vonatkoznak, amelyek esetében Szamosközy – a jelek szerint – valamilyen eltérést figyelt meg. Aligha tévedünk, ha Brutus neve és az ezt követő szám alatt azt a bizonyos, másik Brutus-kéziratot és annak vonatkozó oldalszámát feltételezzük, amellyel Szamosközy a pesti példányt összevetette, illetve amelyről azután másolták a művet, miután az írnok szövege megszakadt.

Ahogy már írtuk, Toldy a kéziratból eltűnt szövegrészeket, ahol erre lehetősége volt, a bécsiből pótolta. Ezt rendszerint jelezte a kiadásban, de ugyanígy tett a kéziratban is: a bécsi kéziratból Toldy által kézzel kimásolt részletek ugyanis a kérdéses helyre külön befűzött lapokon jelenleg is a pesti kéziratba illesztve találhatóak. Ahol a szöveget pótolni nem tudta, ott üres lapokkal jelezte az ívszámozás alapján kikövetkeztethető kihagyást. Táblázatba foglalva mindez így néz ki:

ELTE EK Coll. Pray. 35–36.

Könyv	Modern számozás	Brutus-ívszámozás/ régí oldalszám	Hiány	Lejegyző kéz
I.	1–118i	Aiv–Hiv-v	A–Aiiiv; H3r–4v (Toldy pótlása: 118f–i)	1. írnok
II.	119–223	I–P1	–	1. írnok
III.	224–378	P1v–BBiiiv	AA füzet (359–374)	1. írnok
IV.	379–435	BBiii–FFiiir	FFir–v (egy levél)	1. írnok
V.	436–542	FFiiir–MM4v	FF4r–v (egy levél; 445–446)	1. írnok
VI.	543–637	NN–SS4r	QQiv–QQ3r (Toldy pótolja a bécsiből)	1. írnok

<i>Könyv</i>	<i>Modern számozás</i>	<i>Brutus-ívszámozás/ régi oldalszám</i>	<i>Hiány</i>	<i>Lejegyző kéz</i>
VII.	638–758	SS4v–ZZ4v (az írnok írása itt szakad meg)	3 hiátus: 1. VV-ívfüzet: Toldy részben pótolja a bécsiből (pótlás: 655–669) 2. 719–726: Toldy üres lapokat tesz be, vélhetően ennél több hiányzik; 3. a könyv vége, 758 után	1. írnok; Szamosközy (727–758)
VIII.	1–147	–	22–23 közé Toldy egy üres ívet illeszt	Szamosközy
IX.	149–197	–	180–181 között üres ív; valódi hiány	149–180: A 181–193: B 194–197: Szamosközy
X.	198–270	–	–	198–238: C 239–253: D 255–270: C (?)
XI.	[271–340]	1079–1106		[271–310]: C [311–340]: D
XII.	[341–385]	–		C–B Szamosközy
XIII.	[386–451]	–	vége hiányzik	A–B–C Szamosközy
XIV. (?)	[451–492]	–	eleje, vége hiányzik	2. írnok

Mindezek alapján jól látszik, hogy mennyire nem volt egyszerű dolga Toldynak a szerkesztés során. A hiányokat, ahol tudta, pótolta ugyan a bécsi kéziratból, de így is terjedelmes lakúnak maradtak a szövegben, arról nem is beszélve, hogy a két kézirat nem is volt teljességgel megfeleltethető egymásnak. Hogy mennyire nem, azt a római nyomtatványból már sejthettük, de teljes valójában, csak a trentói kézirat átvizsgálása révén vált világossá.

c) A trentói kézirat

A *Rerum Ungaricarum libri* 2020 nyarán előkerült trentói kéziratának általános jellemzésére nehéz jelzőket találni. Terjedelme, épsége, egyértelműen magától Brutustól származó megszámlálhatatlan margináliái – túlzás nélkül állíthatjuk – valósággal sokkoltak minket. De ugyanilyen sokkoló volt a lassú felismerés, hogy nem csupán a már ismert és kiadott szöveg hiányzó részeit találtuk meg, hanem lényegében egy eddig ismeretlen szerkesztmény van a kezünkben, amely a már

ismert és kiadott szöveg esetében is számos helyen eltérő variánst őrzött meg. Rá kellett tehát jönnünk, hogy bár egyetlen műről van szó, de több: könyvenként eltérő módon kettő, három, sőt olykor négy különböző szövegváltozattal van dolgunk, amelyek Brutus történetének különböző szerkesztési fázisait őrizték meg, ez pedig kétségtelenül komoly módszertani kihívást jelent majd a készülő kritikai kiadás számára.

Mindez viszont Brutus művének jelentőségét csak tovább emeli. Eleve nincs a kora újkorban még egy ekkora terjedelmű és súlyú mű, amelyről ismert volt, hogy biztosan elkészült, ám mire kiadására évszázadokkal később sor kerülhetett, a szöveg annyira rossz állapotba került, hogy megmaradt darabjait a kiadás ellenére sem lehetett teljes értékűnek tekinteni. Brutus esetében, mint láttuk, a 19. századra oly mértékben csonkultak az ismert kéziratok, és a megmaradt szövegtesten is annyi kihagyás, torzulás keletkezett, hogy a Toldy erőfeszítésének köszönhetően végül kiadott szövegen még a szakemberek is csak nagyon nehezen tudtak eligazodni. A már eredetileg sem könnyű szöveg tehát az objektív körülmények folytán sikertelen kiadás miatt is vált egy „túlírt, sötétvassal bodorított” nyelvezetet⁵⁸ használó művé, s találatot emiatt, valamint szerzője pártváltásai miatt is kutatásra kevésbé érdemesnek, miközben a mindenkor olvasó számára valójában a fent vázolt szövegpusztulás és szövegromlás, valamint a romlott szöveg értelmezése képezte a valódi nehézséget. A trentói kézirat felfedezésével azonban mindez az ellenkezőjére fordult: egy olyan sajátos helyzet állt elő, amelyben már nem is egy, hanem legalább három műről, vagyis a *Rerum Ungaricarum libri* különböző időpontban, a kiadás szándékával készült szerkesztményeiről beszélhetünk.

A napjainkban a trentói Vigilium Egyházmegyei Könyvtár (*Biblioteca Diocesana Vigilium*) kéziratárában, 5MS 20/1–2 jelzeten található kézirat két vaskos, az 1970-es években újrakötött kötetből áll. Provenienciájáról mindössze annyit tudni, hogy az 1623-ban megalapított egykori jezsuita kollégium könyvtárában volt eredetileg, amelynek első, 1643-ban felvett katalógusában már szerepelt,⁵⁹ de az eltelt évszázadokban senki nem bolygatta, és semmiféle nyomát nem őrzi annak, hogy bárki használta volna helyben. Külön kutatás témája lenne kideríteni, hogy milyen módon és milyen megfontolásból kerülhetett éppen Trentóba. Anélkül azonban, hogy a Jakab Elekéhez hasonló nemzeti és felekezeti elfogultság csapdájába esnénk, némi szándékosságot feltételezhetünk amögött, hogy valamilyenkor a 17. század első felében Magyarországtól távol, éppen egy jezsuita kollégiumba került a kinyomtatásra nem javasolt magyar történeti munka kézírata. Ezzel együtt a felejtésre ítéltség a megőrzést és megmenekülést is jelentette a mű szá-

⁵⁸ PIRNÁT Antal, *Az Ars historica és Forgách Ferenc = Uő, Kiadatlan tanulmányok*, kiad. Ács Pál, Bp., Reciti, 2018, 115–130, itt: 121–122.

⁵⁹ Az eredeti kézirat katalógusban (Trento, Biblioteca Diocesana Vigilium, 7MS1, fol 126r) a következő bejegyzés szerepel: „Brutus, Michael. Hungaricarum Rerum libri XX in duobus voluminibus manuscriptis, alter [!] quorum corruptum est ab initio a III.” Vö. *La biblioteca de Collegio dei Gesuiti di Trento, Pubblicazioni e manoscritti conservati nelle biblioteche trentine. Vol. II. a cura di Claudio Fedele, Italo Franceschini, Adriana Paolini, Trento, 2007, 913.*

mára, amelyért viszont kizárólag hálával tarthatunk annak vagy azoknak az ismeretlen személyeknek, akik a kézirat útját végül Trentóba irányították.

A trentói kézirat a másoló kezek alapján két, jól elkülöníthető részre osztható, amelyek részben átfedik egymást. Mindkét kéziratrészen (egymást természetesen nem kiegészítő) ívszámozást és paginálást egyaránt találunk. Az első, jóval rövidebb, és időben később keletkezett kéziratrész az első könyv kezdetétől a harmadik könyv első negyedéig, a korabeli paginálás szerint a 326. oldalig (ívszám szerint az Xiii versóig) tart. Ehhez hozzákötve találjuk a másik, jóval hosszabb kéziratrészt, a második könyv elejével (nem a kezdetével) indítva: a szintén (ám az előzőtől természetesen eltérő) korabeli paginálás szerint, a 145. oldallal (vagyis a K ívfüzettel) kezdődik, és tart aztán végig a két kötetten keresztül az 1913. oldalig (ívszám szerint: Oii–v), ahol a huszadik könyv megszakad (az ívszámozás a XVIII. könyv közepe táján, a ZZZZ ívfüzet után újraindul az A füzettel). Ez a második rész tehát egy szinte teljes és egységes másolat, amely az eredeti szövegnek nagyjából kilencven százalékát tartalmazza.

A kézirat kilencven százalékát kitevő második rész lejegyzője vitán felül ugyanaz az írnok, aki a pesti kézirat 1–7. könyveit is másolta. Szintén ettől a kéztől származik a sérülten és töredékesen megmaradt, eredetileg 13, jelenleg 11 számozatlan lap terjedelmű, első könyv elé kötött praefatio, amelyről máshol már megállapítottuk, hogy Báthory István halálát követően keletkezett (5–8. ábra).⁶⁰

A kézirat két része tehát nagyjából egy könyvi terjedelemben fedi egymást. Ez azt jelenti, hogy egyetlen változatban van meg a teljes első könyv, míg a második könyv nagy része és a harmadik könyv eleje két változatban maradt meg, csak ebben a kéziratban. Mindebből az is következik, hogy a bécsi és pesti kéziratokkal együtt a műnek ez a része (vagyis nagyjából a teljes második könyv és a harmadik eleje) négy másolatban maradt fenn. Ami első látásra fontos (és ez már az interneten található katalóguscédula leírásából is egyértelműen kitűnt⁶¹), hogy megvan az első könyv pesti kéziratból eltűnt kezdete (ez az exordium, mint fent megállapítottuk, különbözik a bécsi kézirat 1584-es próbanyomatból megállapítható kezdetétől), továbbá van egy töredékessége ellenére is nagyon fontos paratextu-sunk, Brutus az Olvasóhoz intézett bevezetése.

⁶⁰ Az *Ad Lectorem* szövegének kiadása: PETNEHÁZI Gábor, *Brutus az olvasóhoz, A Rerum Ungaricarum libri trentói kéziratának bevezetése = Lymbus, Magyarástudományi Forrásközlemények*, 2021, 297–336. Az 1643-as katalógusbejegyzés igazolja, hogy a hiány már akkor fennállt, feltehetően eleve ezzel a sérüléssel kerülhetett a kézirat Trentóba. Ld. az előző jegyzetet.

⁶¹ <https://manus.iccu.sbn.it/cnmd/0000089227>

IO. MICHAELIS BRUTI UN-
GARICARVM RERVM LIBER PRIMVS.

RES VNGARORVM GESTAS SCRIBERE AG-
gredior, siue quis gentis gloriam spectet, partam per
illustria multa uirtutis, et fortitudinis documenta,
siue rationem eorum temporum, quibus illas gesserunt,
siue hostium potentiam, et uires, cum quibus contule-
runt arma, arduum opus, et quantumuis disertis
scriptoris uiribus maius. Atque ad Matthia usq; re-
gis interitum; ita exercuerunt Ungaros finitima bel-
la, ut ~~quod~~ magna uirtutis felicitatisq; est, sapius
pro regni imperio proferendo, quam pro tuendo pugna-
rent, quod, longe lateq; productis imperij finibus, for-
tissimus rex, maximum posteris, et florentissimum
reliquit: ut qui eius temporis res gestas susciperet scri-
bendas, dum partas uictorias, triumphos actus de uic-
tis hostibus, adiunctas imperio nouas gentes, popu-
losq; narraret, haberet quod ~~falleret~~ scribendi laborem:
qui quidem per se maximus semper, uix est ferendus
scriptori qui sui muneris et religionis sit memor uer-
sant inter suorum clades, populationes, incendia,
caedes, qua commemorare, sine ingenti doloris sensu,
praeterire sine ^{summa} ueritate, atq; inconstantia nota haud
potest. Est enim hoc nobis a natura insitum, ut multi
in eorum commemoratione uersemur, qua aduersa q;

IO. MICHAELIS BRUTI VN-

GALICARVM REPVBLICAE LIBER QVARTVS.

BELVIC ex sententia a nobilitate gestum, cuius visum, ac furescul
 exitum arxii homines metu ultimi discriminis, patriam ominabantur;
 magni in principio motus, maioris inter rem gerendam impetibus
 populorum cladibus seivente belli flamma, quantum seipso apud clades
 nobilitatem gloria, tantum Ladislao iudicio conciliavit; per que
 unum factum credebant, ut multitudine, captata ex illius cupiditate
 ne, et tarditate, occasione, praesertim aures impoborum hominum fero-
 cioribus consilijs, qui sua sponte imbellis ad studium verum novarum
 excitarent, et ad salubritate arma patriae referenda, cuius causa, si ulla
 agnoscerent humana iura, mortem appetere natos homines deceret.
 Neque regem falleret, se apud nobilitatem offendisse, iam ante belli
 initium, monitum a fratre, cui nihil eorum erat obscurum, que in la-
 garia gererentur, sibi infidias a nonnullis ex principibus passari. Qu
 et illius studiosi homines, sine adducti officio, sine seipso obis, cuius
 potentiam plus aequo viduas crescantem timebant, cum principum coi-
 tiones, amplius omnia sauciant, quibus de regno illi abroganda esse
 senti. Haud enim illa oculata esse poterant communicata multis, in
 quibus vero est fides, et constantia, ingenij civitate maior, accidente
 praesertim regis contempta auctoritate, qui quidem imper ulispensis
 suorum intus, quicquid in illum moliri dicerentur dissimulare
 cogebatur, pra frustra id tentanti; quod non erat assecutus, con-
 felia accideret ad animi dolorem, malum in rege, et viro princeps
 manus. Illud enim quasi consilio egisse fortuna videbatur, ut per
 delatum Ladislao regnum, non secus, atque per inusum onus in-
 nos, hoc quidem malo consilio,

magis opibus

hac vero

238

239

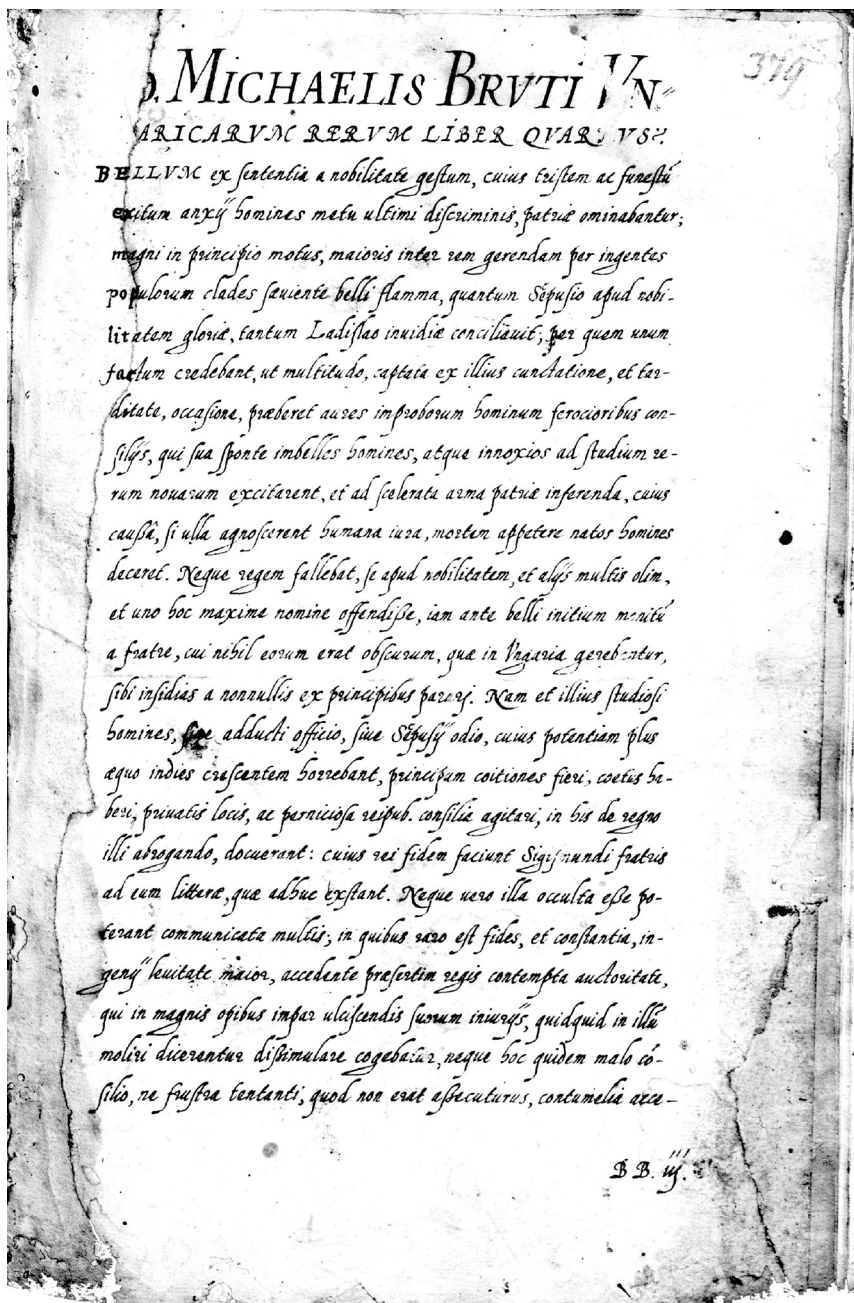
humanis, acq, innoxios
 et uno hoc mixto
 nomine cum

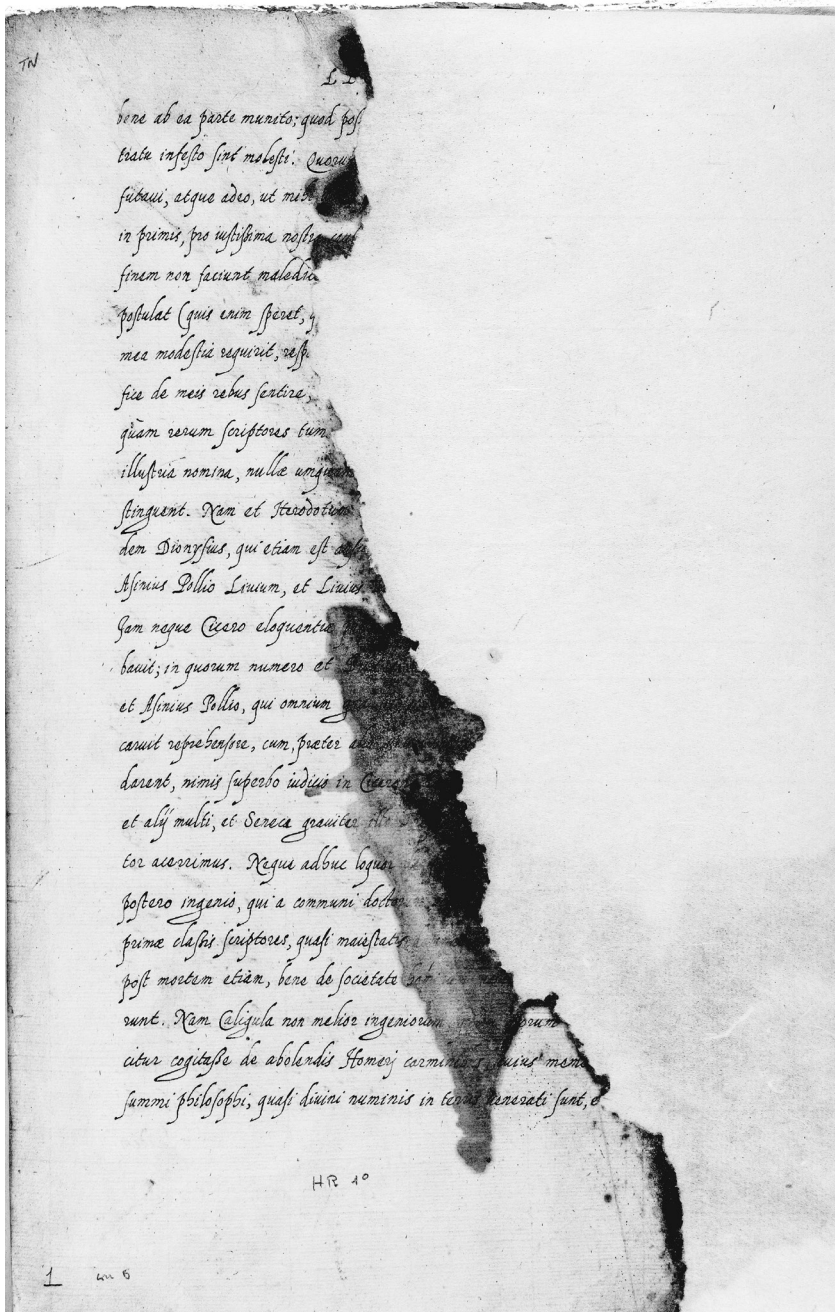
fieri, coetus habent,
 princeps locos, ac per
 nictus respud. consilia
 perfecti plicari, in his
 de regno illi abrogando,
 cum ducerentur: cuius
 rei, fidem faciente sippm
 di frateris ad eum hinc
 que adhuc existant.
 Neque vero ille

sc

B. B. 111

6. ábra. Trento, Biblioteca Diocesana Vigilantium 5MS 20/1 298r (negyedik könyv, Brutus javitásaival)

8. ábra. Trento, Biblioteca Diocesana Vigilantium, 5 MS 20/1, 1r
 (a sérült Ad lectorem első megmaradt oldala)

Hiány alig mutatkozik a szövegben. A XV. könyv végét, a XVI. elejét, illetve a XX. könyv végét Brutus nem írta meg, vagy ha megírta, az az ősváltozat, amelyről a kéziratot másolták, ezeket a részeket nem tartalmazta. A másoló az első két esetben ugyanis a hiányt csillaggal és megjegyzéssel jelezte; a kézirat végén csillagot vagy megjegyzést nem találunk, de a másolat mondat közben, az oldal közepén szakad meg, amiből arra következtethetünk, hogy az írnok előtt egészen egyszerűen elfogyott a szöveg (vagyis az utolsó ívfüzetek már nem voltak előtte). Kéziratpusztulásból eredő lakúna a 'praefatio' mellett egyetlen helyen található a kéziratban: a paginált oldalszám szerint 1566–1597 közötti szövegrész a XVI. könyv végével és a XVII. elejével hiányzik: e két quaternio (az NNN és OOO ívfüzetek) valamikor még a kézirat bekötése előtt eltűnhetett. Ugyanitt viszont a paginált oldalszámozásban egy további anomália figyelhető meg. Az 1600. oldal versóján a paginálás 1562-re vált vissza, és innen folytatódik a kézirat végéig. Itt valószínűleg egyszerű tévesztésről van szó: ezt a szöveg és az ívszámozás folytonossága egyaránt igazolja. Említettük, hogy a praefatió kivül, amely semmilyen oldalszámot nem tartalmaz, mindkét kéziratrészben találunk ívszámozást és paginálást is, amelyek azonban nem komplementerek. Vagyis, a kézirat egészen egyetlen konzekvens és egyértelműen hivatkozható oldaljelölés vonul végig: a modern kori, ceruzával bejegyzett levélszámozás a recto oldalak alján, baloldalon (ez sem folytonos azonban, a második kötetben újraindul).

A kéziratban rengeteg margináliát is találunk, amelyekről még részletesen szólnunk az alábbiakban. Előzetesen annyit érdemes itt rögzítenünk, hogy a megjegyzések 99%-a két embertől származik. Részben magától Brutustól erednek, aki a pesti kéziratból ismert írnoktól származó II–VIII. könyv szövegén rengeteg utólagos módosítást eszközölt, szabályos korrektúrajelekkel rögzítve a margón a javításait, illetve hasonló módon a IX–XX. könyvekbe is elszórtan belejavított. A IX. könyvben egyetlen helyen, a X–XII. könyvekben egyáltalán nem találni tőle javítást, a XIII–XVI. könyvben ismét egy-egy helyen, a XVII–XX. könyvben pedig nem sűrűn ugyan, de elszórtan már komolyabban belenyúlt a szövegbe. A másik bejegyző kéz Szamosközy Istváné, akinek megjegyzései Brutuséval ellentétes sűrűségben figyelhetőek meg a kéziratban. A Brutus által „szétírt” I–VII. könyvekben szinte alig találunk tőle megjegyzést: nagyjából a VII. könyv második felétől kezdve azonban, egészen a XX. könyv végéig, egyenletes sűrűségben tartalomjelölő széljegyekkel, illetve kritikai jegyzetekkel látta el a kéziratot. Szintén fontos különbség, hogy az első, rövidebb kéziratrészen (amelyet tehát nem a pesti kézirat elejéről ismert írnok másolt) egyetlen Brutus-marginália sem található. Szamosközy-margináliákat viszont találunk ugyanitt, de csak nagyjából a második könyv közepéig: ettől kezdve megszűnnek. További említésre méltó mozzanat, hogy az első kéziratrészben, de kizárólag az első könyvben Szamosközy mellett egy vagy két további kéz is elvétele, többségében a sorok között/fölött belejavított a másolatba.

Táblázatban leírva mindez így néz ki (dőlt betűvel a nem a pesti kéziratból ismert kéz másolatához tartozó adatok; 3. írnokként jelölve ugyanezen, első kéziratrész másolóját):

<i>Könyv (kötet)</i>	<i>Modern levélszámozás</i>	<i>Korabeli paginálás</i>	<i>Korabeli ívszám</i>	<i>Hiány</i>	<i>Írnok</i>	<i>Megjegyzések</i>
Praef. (1)	1r–11v	–	–	[Ai r–v; Aiv r–v]	Pest I–VII	Brutus
I. (1)	12r–97v	1–172	Ai r–L2v	–	3. írnok	Szamosközy; egyéb kezek
II. (1)	98v–162r 175r–222v	173–301 145–239	L3r–T3r Ki r–P3v	–	3. írnok Pest I–VII	Szamosközy Brutus; Szamosközy
III. (1)	162v–174v 223r–297v	302–326 240–288	T3v–Xiiiv P4r–BBiiv	–	3. írnok Pest I–VII	Brutus Brutus
IV. (1)	298r–329r	289–351	BBiiir–FFiir	327r–v (EE4r–v) üresen hagyva	Pest I–VII	Brutus
V. (1)	329v–380r	352–449	FFiiv–MM1r	–	Pest I–VII	Brutus
VI. (1)	380v–426r	450–541	MM1v–SSiir	–	Pest I–VII	Brutus
VII. (1)	426v–497r	542–682	SSiiiv–DDiir	–	Pest I–VII	Brutus Szamosközy
VIII. (1)	497v–569v	683–823	DDiiv–MM4v	–	Pest I–VII	Brutus Szamosközy
IX. (2)	1r–58v	824–937	NNiir–VVii–v	–	Pest I–VII	Brutus Szamosközy
X. (2)	59r–106r	938–1032	VViir–CCCiir	–	Pest I–VII	Szamosközy
XI. (2)	106v–144v	1033–1112	CCCiiv–HHHi–v	–	Pest I–VII	Szamosközy
XII. (2)	145r–173r	1113–1169	HHHiir–LLL2r	–	Pest I–VII	Szamosközy
XIII. (2)	173v–216v	1170–1258	LLL2v–RRRi–v	–	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XIV. (2)	217r–289v	1259–1410	RRRiir–CCC- Cii–v	–	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XV. (2)	290r–334r	1411–1499	CCCCiir–HHH- H3r	Az írnok meg- jegyzése (334r): „nonnula desiderantur ad finem usque libri XV.”	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy

Könyv (kötet)	Modern levélszámozás	Korabeli paginálás	Korabeli ívszám	Hiány	Írnok	Megjegyzések
XVI. (2)	334v–367v	1500–1565	HHHH3v– MMMM4v	(334v) „desideratur libri initium” Végén két füzetnyi hiány (NNNN-OOOO): p. 1566–1597 elveszett.	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XVII. (2)	368r–415v	1598–1600 1562–1653	PPPPir–VVVV4r	A könyv eleje hiányzik (ld. fent)	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XVIII. (2)	416r–460v	1654–1742	XXXXir–C1v	–	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XIX. (2)	461r–504v	1743–1832	C2r–Iii–v	1833. oldalszám tévesztés miatt kimarad	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy
XX. (2)	505r–544v	1834–1913	Iiir–Oii–v	A másolat az oldal közepén, sor közben megszakad	Pest I–VII	Brutus, Szamosközy

A fentiek alapján rögtön adódik egy fontos következtetés: a pesti és trentói kézirat nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állnak egymással. Ezt igazolja a részben azonos másoló, részben pedig azok a pesti kéziratban meglévő hivatkozások, amelyeket fent már rögzítettünk, és amelyek – ezek után nem meglepő módon – mind a trentói kéziraatra mutatnak. Ilyen Szamosközy jegyzete a pesti kézirat 636. oldalán, ahol egy 540-es számot látunk, s amely valóban a trentói kézirat (korabeli paginálás szerinti) 540. oldalára mutat. És ugyanilyen a pesti kézirat XI. könyvében jelzett oldalszámozás is, amely a trentói kézirat FFF–GGG ívfüzeteinek másolata (paginált oldalszám szerint nem a pestiben jegyzett 1079–1106, hanem 1079–1110, itt tehát van némi csúszás). Ha mindezt kiegészítjük a szöveg és margináliák további vizsgálatával, valamint eredményeinket legalább szűrőpróbaszerűen összevetjük a bécsi kézirattal, egészen elképesztő keletkezéstörténet bontakozik ki a szemünk előtt.

A kéziratok összevetése

A felfedezést követő örömmünkben, és látva Brutus rengeteg saját kezű javítását a trentói példányon, természetesen az volt az első feltételezésünk, hogy ez a szinte tökéletes kézirat egy nagyon korai munkapéldány lehet, talán éppen az, ami Lengyelországból került vissza Erdélybe 1590/91-ben, s amit Brutus nem szeretett

volna kiadva látni. Közelebbről megvizsgálva a dolgot azonban ennek éppen az el-
lenkezője derült ki. A bevezetés egyértelműen már Báthory István halála után íródott,
Brutus ugyanis a szövegben a legnagyobb tisztelettel, de már halottként emlegeti a
királyt, miközben Rudolf császárnak is megadja a kötelező tiszteletet, mint akinek
védelmében a mű végre megjelenhet (ez, mint kiderült, hiábavaló remény volt).

Említettük, hogy a bevezetést ugyanaz az írnok másolta, aki a trentói kézirat nagy
részét és a pesti kézirat I–VII. könyvét is papírra vetette. Összevetve a két kéziratot
aztán egyértelműen kiderült, hogy – bár a pesti kézirat szintén tartalmaz Brutus-
margináliákat – a trentói kézirat Brutus-korrektúráit ugyanez az írnok szépen bele-
dolgozta a pesti kézirat szövegébe. A pesti példány első hét (pontosabban hat és fél)
könyve tehát egy olyan tisztázatot volt, amit Brutus írnoka a trentói kézirat alapján
készített (ehhez ld. a függelékben közölt szemelvényt, illetve vö. 6–7. ábra). Amiből
arra is következtethetünk, hogy a trentói kézirat túlnyomó része (vagyis amely
a pesti I–VII könyveit másoló írnok munkája) a pesti előtt keletkezett.

A trentói kézirat első része, amelyet nem a pesti kézirat I–VII. könyvét másoló
írnok másolt, a teljes első és második könyvet, valamint a harmadik elejét tartal-
mazza. Itt, ahogyan a fenti táblázatban is látható, nem találunk Brutustól egyetlen
margináliát sem. A szöveg ugyanakkor egy még a pestinél is későbbi tisztázatnak
tűnik: a harmadik írnoknak nevezett másoló ugyanis bedolgozta a szövegbe azokat
a javításokat is, amelyeket a már letisztázott pesti kéziratban Brutus elvégzett. Vagy-
is ez a kéziratrészt a pesti alapján keletkezett.

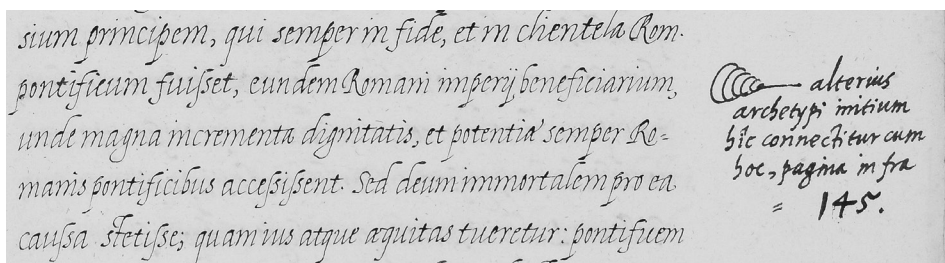
Adódik a feltételezés ezek után, hogy a trentói és pesti kézirat (legalábbis ennek
az I–VII. könyve), mivel jelentős részeit ugyanazon írnok másolta, jól láthatóan
Brutus szoros kontrollja alatt, időben is rendkívül közel keletkezhetett egymáshoz.
Itt vált fontossá az a Carolus Clusiusnak írt, Bécsből keltezett négy Brutus-levél,
amelyeknek szövegét Dézsi Lajos az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1900-as év-
folyamában már közölte. A kéziratok időközben online is elérhetővé váltak, így
könnyen kiderült, hogy a bécsi udvarban historikus állást kapott Brutus – talán
valamilyen betegség, vagy egyszerűen idős kora miatt – ekkor már a levelezését is
egy írnok közreműködésével bonyolította. A négy levél közül az első 1589. október
23-án, az utolsó 1591. augusztus 12-én kelt. Lejegyzőjük egyértelműen a trentói
és pesti kéziratból ismert írnok volt.⁶² Ez a trentói kéziratban olvasható *Praefatió*n
túl további erős érvelést szolgáltat arra, hogy a trentói kézirat java része és a pesti
I–VII. könyvei, melyeket Brutus írnoka jegyzett le, az 1580-as évek végén, már
Brutus bécsi időszakában keletkezett, tehát relatíve késői változatok.

Szamosközy margináliái és közreműködése a Brutus-hagyaték gondozásában
egy egész tanulmányra való anyagot szolgáltatnak,⁶³ így itt most csak a legfonto-

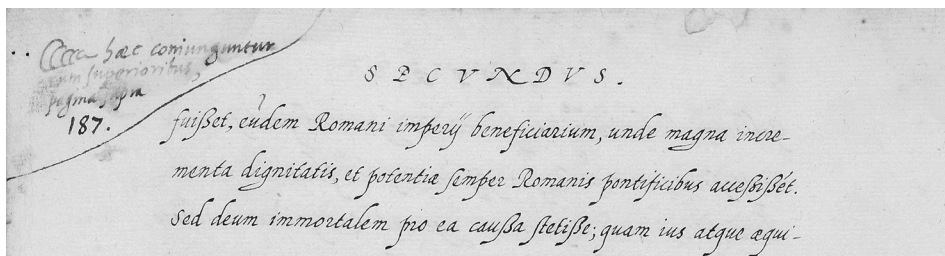
⁶² <https://clusiuscorrespondence.huylgens.knaw.nl>; a négy levél keltezése: 1589. 10. 23.; 1590.
08. 20.; 1591. 02. 12.; 1591. 08. 12.

⁶³ PETNEHÁZI Gábor, „*Ut tantus thesaurus ex tenebris in lucem hominum prodeat*” Szamosközy
István és a *Rerum Ungaricarum libri = Certamen X. Előadások a Magyar Tudomány Napján az
Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila,
Kolozsvár, EME, 2023, 321–342.

sabb tényeket soroljuk fel. Szamosközy többfajta, nyilvánvalóan nem egy időben keletkezett oldaljegyzettel látta el mind a pesti, mint a trentói példányt. Ő volt az, aki egyértelműen bejelölte, hogy a trentói kézirat két „archetypusa,” vagyis a Brutus margináliái nélküli első rész, és a pesti I–VII írnoke által írt és Brutus által szétjegyzetelt második kéziratrészt hol találkozik, azaz honnan vannak átfedésben (9–10. ábra).

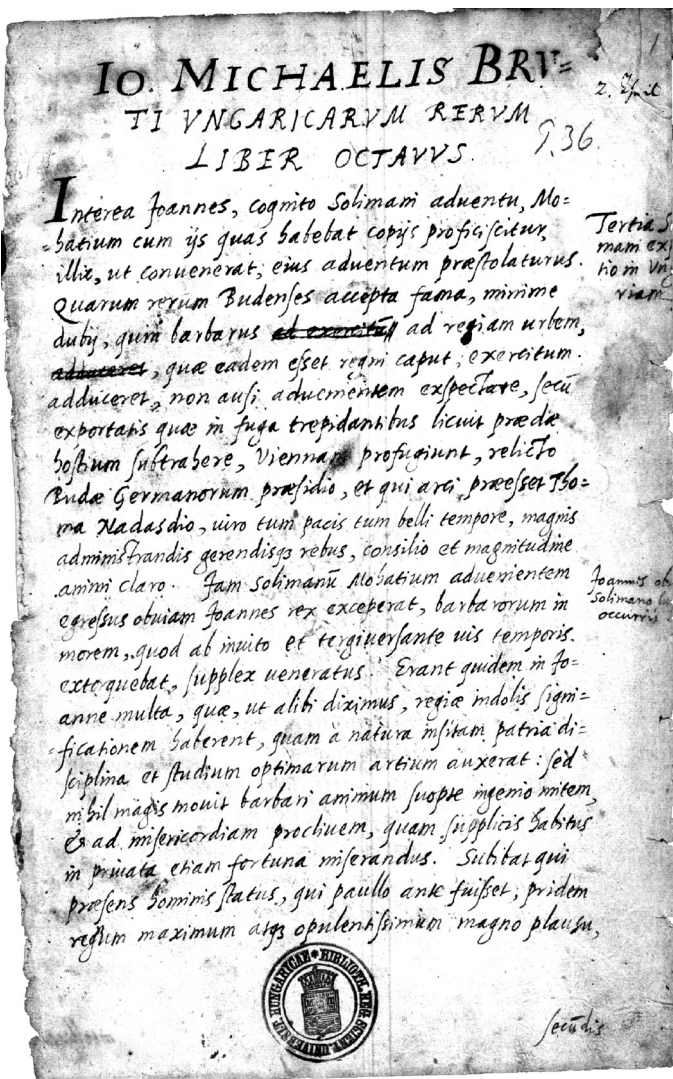
9. ábra. Trento, Biblioteca Diocesana Vigiliana, 5 MS 20/1 105r
„alterius archetypi initium hic connectitur cum hoc pagina infra 145”

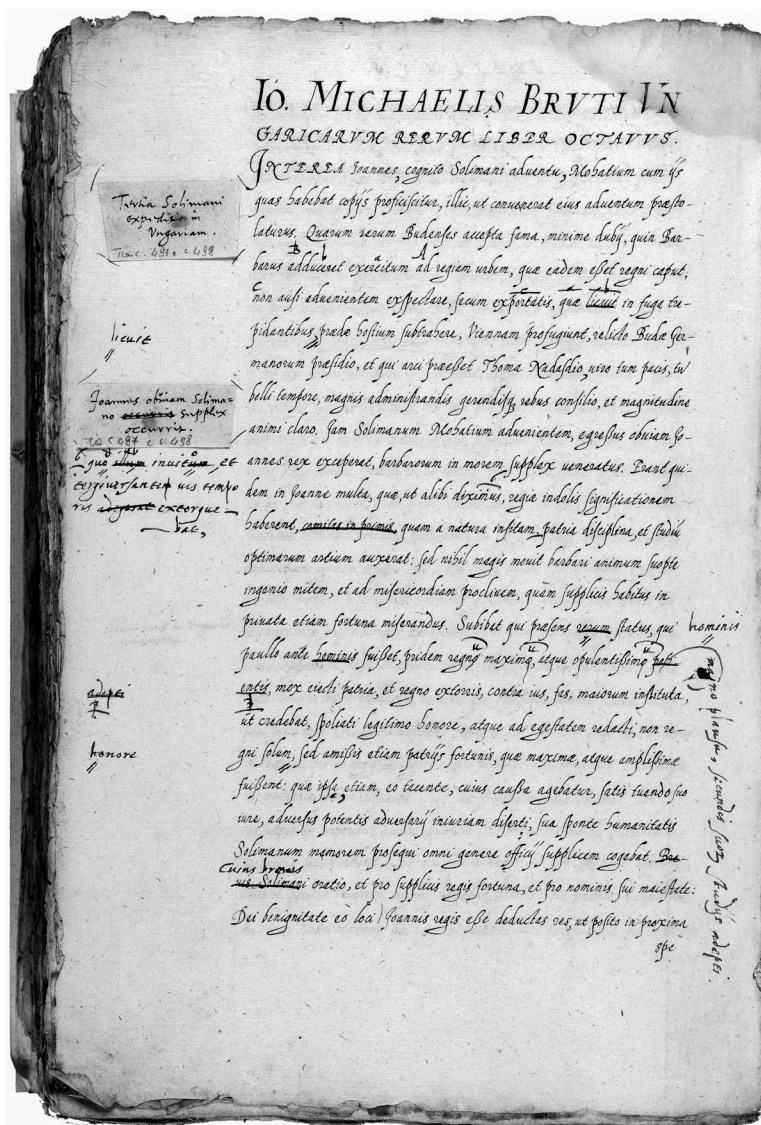
10. ábra: Trento, Biblioteca Diocesana Vigiliana, 5 MS 20/1, 175r
„haec coniunguntur cum superioribus, pagina supra 187”

Ezen kívül a szöveget sok helyen emendálta, illetve a pesti kézirat egy jelentős részét saját kezűleg lemásolta. Ez utóbbi rendkívül aprólékos munka lehetett: jól látszik, hogy a hetedik könyv közepétől átvette a Brutus írnoke által abbahagyott munkát, és Brutus trentói kéziratban található korrektúráinak figyelembevételével folytatta a szöveg tisztázását, majd ugyanezt elvégezte a teljes nyolcadik könyv esetében is, s közben az eredeti és a másolt szöveget is ugyanazokkal a tartalomjelölő széljegyzetekkel látta el. A kilencedik könyvtől kezdve a trentói kézirat már alig tartalmaz Brutus-margináliát. A hagyaték gondozását feltehetően 1594 közepén-végén átvevő Szamosközynek itt már nem kellett letisztáznia a kéziratot, megelégedett a szöveg jegyzetelésével és emendálásával. Érdekes itt emlékeztetnünk az olvasót (ld. az összefoglaló táblázatot), hogy Szamosközy jegyzetei jól érzékelhetően megoszlanak az 1590-es évek közepén általa még együtt és egyszerre látott trentói és a pesti kéziratban: a trentói (Brutus által szétjegyzetelt) I–VIII.

könyvén alig van tőle bejegyzés, ám annál többet találunk a pesti kézirat vonatkozó könyveiben. Viszont a IX. könyvtől kizárólag a trentói kéziratba jegyzetel. Ez érthető is, hiszen Szamosközy felismerte, hogy a pesti I–VII. könyve a trentói megbízhatóbb tisztázata. A VII. végének és a teljes VIII. könyv letisztázását, Brutus javításainak szövegbe dolgozását maga végezte el (11–12. ábra), a IX. könyvtől viszont nem volt más a kezében, csak a trentói kézirat szövege, így ami észrevétele, javítása volt, abba írta bele.

11. ábra. Szamosközy másolata a pesti kéziratban, ELTE EK Coll. Pray. 36, p. 1.

12. ábra. Ugyanez a trentói kéziratban, Brutus javításaival és Szamosközy (beragsztott) tartalomjelölő oldaljegyzeteivel. Trento, Biblioteca Diocesana Vigilantium, 5 MS 20/1, 497v.

A pesti kézirat IX–XIII. könyvei ugyanakkor igen sietős másolói munkáról árulkodnak. Egyértelmű (ahogyan fent, a XI. könyvben található oldalszámozás kapcsán is megállapítottuk), hogy több ember egészen egyszerűen szétosztotta egymás közt, és sietős munkával lemásolta a trentói kézirat füzeteit. Aligha tévedünk, ha e sietős másolás idejét közvetlenül azelőttre tesszük, hogy az Erdélybe

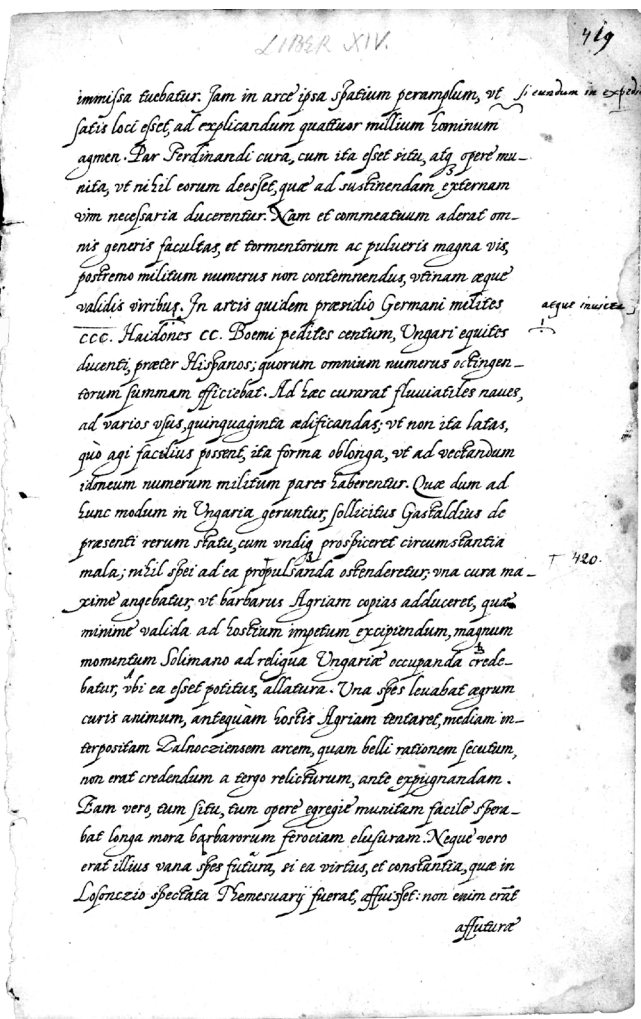
érkezett császári biztosoknak – Bartholomaeus Pezzennek, Szuhay Istvánnak és Istvánffy Miklósnak – Jósika kancellár végül átadta 1598 tavaszán a Brutus-kéziratot. Az is egyértelmű immár, hogy mi volt ez az átadott kézirat: ugyanaz, amely néhány évtized múlva Trentóba került és lényegében négyszáz évre elfelejtődött. Ez volt lényegében tehát a pillanat, amikor a trentói kézirat jelenlegi formájában összeállt (és egyben elvált a pesti kézirattól), külső kényszer hatására tehát és egyértelműen Szamosközy István személyén keresztül.

A pesti kézirat töredezettsége miatt nem tudjuk, hogy a másolást sikerült-e befejeznie Szamosközynek és annak a néhány írnoknak, akik a gyulafehérvári kancelláriáról és/vagy a levéltárból részt vettek a munkában. Két okból is valószínűbb azonban, hogy nem. Az egyik ok a másolatokon látható, rendkívüli kapkodás: szinte előttünk van a jelenet, ahogyan a kéziratot az írnokok keze alól húzzák ki (a trentói példányban a XVI. könyv végéről hiányzó két füzet is talán ekkor maradt ki). Szamosközynek és csapatának feltehetően valóban 1–2 nap, vagy még ennél is kevesebb idő alatt kellett több száz oldalnyi szöveget hirtelen lemásolnia. A másik okot bővebben kell kifejtenünk, mert ez már egy következő kérdéshez vezet át bennünket: mi történt a Lengyelországból visszakerült példánnyal, amelynek hírére Brutus 1591 végén Erdélybe utazott?

A pesti kéziratban a XIII. könyv vége hiányzik. A kézirat utolsó darabja egy két ívfüzetnyi töredék, amelyről Toldy és Nagy Iván azt feltételezték, hogy a XIV. könyvhöz tartozik (13. ábra).

A trentói példány alapján tudjuk már, hogy az egri ostromot leíró, egybefüggő töredék valójában a XVI. könyv része (a trentói kéziratban: 2/335v–357r; korabeli paginálás szerint: 1502–1545). Ha a két részletet összevetjük, azonnal kitűnik azonban, hogy a pesti kéziratban található részlet jóval korábbi szövegállapotot tükröz, mint trentói párja. Bár elszórtan Brutus-margináliák is találhatóak benne, ezekkel együtt is egy összességében kevésbé csiszolt, még egyszerűbb szöveget mutat (a trentóiban számos olyan szövegbővülés van, amelynek itt a korrektúrában sincs nyoma). A vízjelek is eligazítanak: trentói kézirat egésze és a pesti kézirat többi része is lényegében ugyanolyan, vízjelében hol kétfejű sast, hol jellegzetes címert ábrázoló, az 1580-as évek végén a dél-németországi Kemptenben gyártott papírra íródott. A pesti kézirat utolsó töredékének hordozója azonban egy ennél korábbi, Lengyelországban gyártott papír. Vagyis, jelenlegi ismereteink szerint, ez a szövegtöredék lehet az egyetlen ismert darab abból a kéziratból, amelyet az erdélyi udvar hosszas tárgyalások után 1590/91-ben visszaszerzett Lengyelországból, s amely a jelek szerint egy írnok által készített, letisztázott példány lehetett.

De mi a helyzet a bécsi kézirattal? A bécsi példány egyáltalán nem mutat olyan rendezettséget, mint akár a pesti példány I–VII. könyvei, akár a trentói kézirat egésze. Jóval inkább egy piszkozati példánynak, vagy első változatnak tűnik, amely ugyanakkor utólagos javításokat is tartalmaz. E javítások sem változtatnak azonban a tényen, hogy mindenképpen egy, a trentói és pesti kéziratokat megelőző szövegállapotot mutat, amelyről már korábban megállapítottuk, hogy kezdetében egészen biztosan egyezik az 1584-ben elkészült próbanyomattal.

13. ábra. ELTE EK Coll. Pray. 36, p. 483.

Illusztrálendő a fenti állításokat, a függelékben közlünk egy hosszabb szöveg-részletet, amelyben a római nyomtatványban és a bécsi kéziratban megmaradt korábbi kezdetet a trentói és pesti példányokban ránk maradt, ennek megfelelő szövegváltozattal vetjük össze. A korábbi exordium (pontosabban, az a szöveg, amivé Brutus átdolgozta) a trentói példány fol. 23v (régí számozás szerint: p. 24) oldalán kezdődik. Az összehasonlításból látszik, hogy Brutus az 1584-es változathoz képest mennyire felduzzasztotta a szöveget. Az is kiténik továbbá, hogy a trentói példány itt közölt első (időben későbbi) része valóban a pesti példánynak a trentói kézirat második (ám időben korábbi) része alapján letisztázott, majd

Brutus által még egyszer átjavított szövege alapján készült: Brutus pesti példányon megfigyelhető korrektúrái ugyanis kivétel nélkül át lettek vezetve a trentói első kéziratrészt másolatába (az átiratban e javításokat is jelöltük).

A rend kedvéért: ehhez a kezdethez képest teljesen más az a veretes exordium, amely kizárólag a trentói példányban maradt ránk. Brutus itt ugyanis egy szinte hexameterben lüktető, emelkedett hangnemben írt bevezetéssel lepi meg az olvasót. Elég itt az első körmondatot idéznünk, amelyből kitűnik, hogy milyen alaphangot üt meg:

Res Ungarorum gestas scribere adgredior; sive quis gentis gloriam spectet, partam per illustria multa virtutis et fortitudinis documenta, sive rationem eorum temporum, quibus illas gesserunt, sive hostium potentiam et vires, cum quibus contulerunt arma: arduum opus et quantumvis disertis scriptoris viribus maius.

A magyarok viselt dolgait kezdem írni. Akár e nemzet dicsőségét nézzük, amelyre az erény és bátorság számos példájával tettek szert; vagy ha számot vetünk a korszakkal, amelyben mindezeket cselekedték; sőt, ha ellenségeik erejére és hatalmára tekintünk, akikkel háborút vívtak: irtózatos és bármilyen tapasztalt írónak is erőn felüli feladat.

Kézirat nem ég el?

A fentiek alapján reményeink szerint egyértelműen bebizonyosodott, hogy nem csupán a pesti Brutus-kézirat áll – ahogyan azt már Jakab Elek is helyesen megállapította – több, eltérő időben keletkezett részből, de ugyanez érvényes a nemrég előkerült trentói kéziraatra is. Az is világos immár, hogy a trentói felfedezéssel majdnem két és félszeresére duzzadt szövegkorpusz nagy része rendkívül kései, 1587/88 után keletkezett. Feltűnő, hogy a feltehetően Erdélybe visszakerült lengyelországi példányból alig maradt meg valami: egyetlen, 42 oldalas töredék csupán, a többi eltűnt. Szintén érdekes, hogy a Bécsben napjainkra fennmaradt kézirat viszont még az 1580-as évek közepi, lengyelországi szövegállapottal mutat egyezést.

Brutus Bécsben hagyott könyvtáráról 1592 novemberében készült leltár. A kéziratok között két tételt találunk, amelyek a jelenlegi bécsi Brutus-kézirattal összefüggésbe hozhatóak: az egyik a Blotius által a húsz könyves *Rerum Ungaricarum libriből* ott fellelt, sokat emlegetett tizenhat könyv (libri sedecim exstantes in folio), a másik a következő tétel alatt jegyzett hetvenkilenc füzet, bennük különféle töredékekkel (Fragmenta varia 79 quaternionibus constantia).⁶⁴ Akármelyik-

⁶⁴ IVÁNYI 1932/34, i. m. 75; Adattár 11, 130.

nek is a maradványa a jelenleg alig hat könyvből álló bécsi Brutus-töredék, a kéziratok fent vázolt jellegzetességei egyértelműen egy olyan forgatókönyv irányába mutatnak, amely Bulgakov fejezetcímében idézett tézisét meghazudtolja.

Amikor tehát Brutus 1591 végén/második felében hírt kapott arról, hogy Erdélyben a Lengyelországból visszakért kézirat kiadására készülnek, valóban azért kelt útra, hogy az „elsietett kiadást megakadályozza” (ut editionem praeproperam impediret).⁶⁵ Ám nem egyedül és nem is üres kézzel ment. Magával vitte azt az írnokot, aki Bécsben a Clusius-levelekből adatolhatóan 1589-ben már biztosan vele dolgozott. És magával vitt egy kéziratot: feltehetően ugyanazt a példányt, amely az első könyv kivételével a trentói kéziratban is ránk maradt. Miért tette ezt? A pozsonyi magyar kamara irataiból már eddig is tudni lehetett, hogy Brutus csak elvétele kapott fizetést; halála után a tetemes hátralék egy részét végül a lányának utalták ki.⁶⁶ Nem lehetett elégedett tehát helyzetével, és abban sem lehetett biztos, hogy a nagy mű, amiben ekkor már több mint tíz évnyi munkája feküdt, végül is megjelenhet-e a bécsi udvar engedélyével és támogatásával. Erdélyben viszont szemmel láthatóan komolyan ki akarták adni a *Rerum Ungaricarum librit*. Feltehető, hogy Kovacsóczy kancellár volt az egyik fő mozgatója a projektnek, hiszen ugyanő kísérelte meg még 1588-ban rábírnivali az ifjú Báthory Zsigmondot, hogy hívja vissza Erdélybe az „öreg eretneket.”⁶⁷ Az sem elképzelhetetlen ezek után, hogy Brutus 1591-ben nem valamiféle kósza hírt hallott, hanem konkrét meghívást kapott, hogy Erdélybe menjen. Így történt, vagy nem; egészen biztosan nem azért utazott oda végül, hogy megakadályozza a kiadást. Éppen ellenkezőleg: azért ment, hogy végre kiadhassa művét.

Blotiusnak abban igaza lehet viszont (ez az *Ad lectorem* szövegéből is leszűrhető), hogy olyan művet szeretett volna kiadni, amely az Ausztriai Ház méltóságát is tekintetbe veszi (messzire vezető kérdés, hogy ez összefügghet-e az erdélyi politika Kovacsóczyék vezetete irányzatával). Ehhez már kéznél volt egy a lengyelországi példánynál nyilvánvalóan sokkal árnyaltabb és hajlékonyabb szöveget tartalmazó kézírata. Ez sem volt azonban elég neki. Egy újabb külön tanulmányt (sőt monográfiát) kitöltő téma lehetne annak kibontása, hogy miért érezte szükségét a már kész szöveg további szétcincálásának, szétjavításának és hogyan hajtotta végre ezt. Ha csak nagyvonalakban igyekeznünk választ adni a kérdésre, akkor is nyilvánvaló, hogy e javítások között valóban akadnak olyan helyek, ahol egy politikailag érzékeny témát igyekezett még árnyaltabban körüljárni, az egyik vagy másik fél iránti esetlegesen érzékelhető elfogultságot visszanyesni (tipikusan ilyen pl. a jórészt a Mohács utáni eseményeket és a kettős királyválasztást feldolgozó hetedik könyv). Olyanra is akad példa, hogy egy teljesen új epizódot illeszt a történetbe – ilyen pl. a Niklas Salm gróf dicséretét leíró, nyolcadik könyvbe illesztett részlet. A paviai csatában és Bécs 1529-es ostroma idején is kitűnt Niklas

⁶⁵ TOLDY 1863, i. m. LXIV–LXV; *Annales Academiae* i. m. 152.

⁶⁶ FABRITIUS 1879, i. m. 349–352.

⁶⁷ *Monumenta Antiquae Hungariae III. 1587–1592*, ed. Ladislaus Lukács, Romae, Institutum Historicum S. I., 1981, 161–162.

annak a Julius Salm grófnak volt a nagyapja, aki Brutust több alkalommal vendéggül látta, többek közt ezen az utolsó útján is.⁶⁸ Az sem lehetetlen, hogy a trentói kéziratban látható javítások egy részét még útközben, vagy Salm grófnál vendégeskedve végezte el: az előző adat erre is utalhat. A korrekciók nagy része azonban lényegében stiláris javítást takar: szórendi javítások, szóismétlések kiszűrése, kötőszavak, szókapcsolatok, félmondatok elegánsabbra cserélése. Olyan tömegben azonban, hogy emögött leginkább csak egy hirtelen előtörő alkotói lendületet tudunk feltételezni, ami pszichológiailag is tökéletesen érthető. Mégiscsak ez volt élete fő műve.

Brutus tehát egy írnnokkal és egy, részben talán már korrigált kézirrattal érkezett Erdélybe 1592 januárjában.⁶⁹ A lengyelországi példányra immár nem volt szükség, sőt, ha Brutus magára nézve kompromittálónak tartotta (ahogyan azt Blotius feltételezte), annál inkább pusztulnia kellett. A legvalószínűbb tehát, hogy maga a szerző semmisítette meg a feleslegesnek, vagy akár veszélyesnek ítélt Lengyelországból visszakapott példány füzeteit. Nem tudjuk, hogy a pesti kéziratban megőrződött töredéken kívül a kora újkorban megmaradtak-e belőle további részek, de az 1598-ban történt pánikszerű másolásból valószínűbbnek tűnik, hogy mire Szamosközy a hagyatékhoz jutott, a lengyelországi példány nagy része megsemmisült.

1591 utolsó napjaitól kezdve 1592. május 16-án bekövetkezett haláláig Brutus tehát az írnnokával együtt azon dolgozott előbb Salm grófnál vendégeskedve, majd Erdélyben, hogy egy minél tökéletesebbre csiszolt szövegű *Rerum Ungaricarum libri*-kézirat készüljön el. E célból elvégezte az I–VIII. könyvek korrekcióját; az írnnok a korrekciókat ezután egy új tisztázatba vezette át (a hetedik könyv közepéig). Ez sem volt azonban elég: a már korrigált és letisztázott kéziratot Brutus újra korrektúrázta. Ennek a letisztázását azonban (az I–III könyvek esetében) már a halála után végezte el egy ismeretlen írnnok (ekkor, vagy még korábban pusztult el a Bécsből odavitt kézirat első könyve, nem tudni). Így állt tehát össze az a kéziratgyűjtemény (részben újraírással, részben a legkorábbi változat megsemmisítésével), amelyet 1594-ben végül Szamosközy István vett gondozásba. Ugyanő volt az, aki – még mindig a kiadás szándékával – szétválogatta a rámaradt anyagból a kiadásra felhasználható és a duplumnak ítélt kéziratrészeket. Hogy melyek voltak ezek, arról a margináliái árulkodnak. Azok a kéziratrészek, amelyeket nem látott el oldaljegyzetekkel, nem képezték volna a kiadás alapját. Nagy vonalakban ez azt

⁶⁸ FABRITIUS 1879, i. m. 348.

⁶⁹ A kronológia egyedül Blotius leveléből ismert: „ipsa fere bruma, 16. nimirum mensis Decembris die, anno 1591 sese in viam coniecit. Pervenit Albam Iuliam ad principem Transylvaniae 29. Ianuarii, aegrotare coepit penultimo Februarii, moritur, ut dixi, 16. Maii.” *Annales Academiae* 1722, i. m. 153. Salm gróf 1591. december 21-én keltezi ecsedi Báthory Istvánhoz szóló ajánlólevelét Brutusnak (Fabritius, 1879, i. m. 348). Ezután tehát még több mint egy hónapig tartott, amíg Gyulafehérvárra ért, ami alapján feltehető, hogy megpróbált előzetesen tapogatózni a fogadtatása felől. Blotius pontos dátumai ugyanakkor azt is sejtetik, hogy első kézből (feltehetően magától Brutustól) szerezte az információit.

jelentette, hogy az I–VIII. könyv esetében inkább azt a példányt ítélte jobbnak, amelyet Brutus írnoka, majd saját maga tisztázott le (vagyis a pesti példány első felét); míg a fennmaradó IX–XX. könyveknél a Bécsből odavitt és csak elvéve javított példányt, ami aztán Trentóba került, s amelyhez egyébként sem állt a rendelkezésére másodpéldány, legfeljebb csak egy töredék a jóval korábbi lengyelországi kéziratból.

Összegzés, a kéziratok sorrendje

Amennyiben a bécsi kéziratot egyetlen szerkesztmény maradványának tekintjük, a jelenleg három kéziratban ismert Brutus-corpus akkor is legalább hat különböző időben keletkezett kéziratból áll össze. E hat kéziratban összesen legalább négy különböző szerkesztési fázist különíthetünk el, amelyek közül három Brutushoz, a negyedik pedig Szamosközy Istvánhoz köthető.

A hat kézirat időrendben:

1. Lengyelországi töredék (XVI. könyv)
2. Bécsi töredék (I–III; VI–VIII)
3. Trentói kézirat (Ad lectorem; II–XX)
4. Pesti kézirat I–VII
5. Trentói kézirat I–III (3. írnok)
6. Pesti kézirat IX–XIII

Szerkesztési fázisok időrendben:

1. Lengyelországi szerkesztmény (1584). A legtöredékesebben megmaradt állag. A bécsi kézirat, a római egylapos nyomtatvány és a pesti kézirat utolsó töredéke tartozik ide.
2. Bécsi szerkesztmény (1588–91): Ad lectorem; trentói kézirat második része (II–XX. könyv) tartozik ide.
3. Brutus erdélyi szerkesztése (1591–92): Pest I–VII; szintén ide sorolhatjuk a trentói kézirat első részét, amely már Brutus halála után, de a szerző pesti példányban található korrekcióinak figyelembevételével készült.
4. Szamosközy erdélyi szerkesztménye (1594–98): Pest VII–VIII (Szamosközy tisztázata); IX–XIII (sietős másolat).

A négy szerkesztési fázisból az elsőről nagyon keveset tudunk: elképzelhető, itt is több szakasz volt. Az írásképből egyértelmű, hogy a bécsi kézirat és a pesti töredék a XVI. könyvből, bár mindkettő egy korai, lengyelországi állapotát mutatja a szövegnek, eltérő időben keletkeztek. Átfedés nincs közöttük ugyanis, így nem állapítható meg, hogy eltértek-e egymástól. Nem lehetetlen tehát, hogy a lengyelországi szövegnek is legalább két szerkesztési fázisa volt. A pesti és trentói kéziratokon belüli szerkesztmények fent vázolt elkülönítése révén viszont az is világgossá vált, hogy a készülő kritikai kiadás egyértelműen az 'ultima manus'

elvét kell, hogy kövesse. Ez azt jelenti, hogy a majdan megjelenő szöveg végső soron a Toldy-Nagy gondozta kiadás kibővített és javított verziója lesz, hiszen a trentói kézirat – ellentétben a bécsivel – valóban alkalmas lesz a pesti példány folytatására és lakúnáinak betömésére. A szöveg emendálásában Szamosközy szerkesztői javításai is sokat fognak segíteni, ezeket megfelelő módon hangsúlyozva mindenképpen át kell majd emelni a szövegbe. Az igazi szerkesztői dilemmát valójában az jelenti, hogy a kritikai kiadásban hogyan lehet majd érvényre juttatni az 'ultima manus'-t megelőző szövegállapotokat, amelyek – pl. a második könyv esetében – akár három különböző, teljes értékű variánst jelentenek. Pápiralapon, véleményünk szerint ezt csak nagyon nehézkesen lehetne megoldani; egy online adatbázisban azonban (a szöveget a kéziratok vonatkozó oldalainak a megjelenítésével kombinálva) egyedülálló módon lehetne bemutatni e nem mindennapi mű keletkezési folyamatát, amellyel egyben a kora újkori kéziratosszöveg-gondozás és filológia műhelytitkaiba is újszerű betekintést nyújthatnánk. E sokrétű feladat megvalósításához mindenképpen be kell majd vonni a digitális filológia kínálta legmodernebb eszközöket, hogy e saját korában valóban világszínvonalú művet a legújabb technikai színvonalon és lehetőség szerint valamenyi rétegében bemutathassuk.

Függelék

Archivio Apostolico Vaticano,
Segr. Stato Polonia 21
[225r]

Ladislaus rex ex sententia compositis Pannoniae rebus ingens dedecus e regia sustulisse ac nominis maiestatem plane vindicasse a suorum contumelia et contempione videbatur; illustre quidem posteris exemplum reliquit plus aequo mite ac lene imperium raro diuturnum rerum potentibus futurum exitio, ni per severam animadversionem, efferens sese potentium hominum audacia a rerum novandarum studio coerceatur.

Nam et Laurentii ducis ferocia repressa armis et Stephani Sepusii contumacia aut elusa consilio aut constantia *victa* apparebat, omnem spem rebus novis studentibus praecisam quidquam in rempublicam quo impotentes imperii animi efferebantur, contempta regis auctoritate moliendi.

Trento, Biblioteca Diocesana Vigilantium
SMS 20/1
[23v]

Inde Ladislaus efferri ab omnibus summis laudibus vindex severus regii nominis, ultor sceleratorum hominum appellari, quorum supplicio improborum licentiam vexandis suis, audaciam contemnenda auctoritate publica coercussiet armis, insigniⁱⁱ dedecoris nota e regia sublata, quam regis nimia indulgentia cunctatioque inussisset illustri posteris edito documento animadversionis severitate retineri regum maiestatem, plus aequo mite ac lene imperium, raro diuturnum rerum potentibus saepe futurum exitio, ni per severam animadversionem efferens sese poten[24r]tium hominum audacia a rerum novandarum studio coerceatur.ⁱⁱⁱ

Nam et Laurentii ducis ferocia repressa armis et Stephani Sepusii contumacia, aut elusa consilio aut constantia discussa apparebat, omnem spem rebus novis studentibus praecisam, quidquam in rempublicam quo impotentes imperii animi efferebantur, contempta regis auctoritate, moliendi.

Insigne vero documentum in iis conspiciebatur, quorum erat fortuna excelso loco collocata, quid esset iis pertimescendum, quibus animus magis, quam vires ad perturbandum reipublicae otium suppeditaret: ex his enim alterum videbant, subita rerum mutatione ad egestatem redactum, quem pater in magnis opibus gratia florentem atque auctoritate reliquerat, alterum cuius dubium erat potentia maior; an merita in rempublicam haberentur per unius supplicium haud dubie maiestatis damnatum;

quo enim tempore rem adversus Corvinum gerebat, imperanti regi pro imperii maiestate, ut discederet ab armis parere contumaci animo recusaret et in centumvirali iudicio cui summa potestate praererat, regiam auctoritatem suae cognitioni subiiciendam, superbo iudicio censuerat, cum ad eum Laurentius [225v] moribus regni provocasset. Quae omnia ita severe administrata, ne plane in regis laudem verterent, minime dubia fama efficiebat, ea ipsa per eos auctores acta, qui in Matthiae olim regis consilio magna cum fidei et sapientiae laude sententiam de republica dixissent, quorum adhuc nonnulli multis humanis casibus perfuncti, auctoritate et gratia apud Ladislaum valebant.

Insigne vero exemplum ad continendos homines in officio in iis conspiciebatur, quorum erat fortuna excelso loco collocata, quid esset iis pertimescendum, quibus animus magis, quam vires ad perturbandum reipublicae otium suppeditaret: ex his enim alterum videbant subita rerum mutatione paene ad egestatem redactum, quem pater rex in magnis opibus gratia florentem atque auctoritate reliquerat, alterum cuius dubium erat potentia maior, an merita in rempublicam haberentur, per Pokii supplicium maiestatis damnatum: cum iudicibus una reum damnandi causa fuisset, petitum iniustus armis oppidum, quod alienae ditionis, Palatino, pretio emptus prodidisset. Eodem vero trahebatur animi contumacia recusantis Palatini parere regis imperio, qui illum ponere arma et temperare ab iniuria et maleficio in Corvinum prohibuisset. Iam, quasi in eo non satis esset regis maiestas violato centumvirali iudicio, cui cum summa potestate praererat, regem suae cognitioni subiiciendum superbo iudicio censuerat, cum ad eum Laurentius dux moribus regni provocasset. Quae omnia ita severe administrata, ne plane in regis [24v] laudem verterent, minime dubia fama efficiebat, ea ipsa per eos auctores acta, qui in Matthiae olim regis consilio magna cum fidei et sapientiae laude sententiam de republica dixissent, quorum adhuc nonnulli multis humanis casibus perfuncti auctoritate et gratia apud Ladislaum florebant.^{iv} Nam quo tempore iniiit regnum, vivebant adhuc clari homines rei militaris gloria et sapientiae fama, duo Stephani, Bathorius^v et Sepusius; ille parta memorabili victoria de Turca hoste in Kinyrmezensibus^{vi} campis a frugum ubertate ita patria lingua ab Ungaris appellatis; hic Austria et Silesia Matthiae regis auspiciis ductu suo atque imperio in Ungarorum potestatem redacta. Paulus Kinisius cuius in Kinyrmezensi pugna^{vii} summa excelluit virtus, Matthias Gerebus, Ladislaus Losontius, Bartholomeus Dragfius, Emericus Drencenius atque is quidem cuius virtus dubium sit fuerit in secundis, an in adversis rebus maior. Iam e pontificum collegio summi homines et quorum exstabant in rempublicam praeclaram fortitudinis et sapientiae monumenta: Urbanus Agriensis episcopus, Sigismundus Quinquecelesiensis, Ladislaus Gerebus Transilvanus, Dominicus Albensis, Stephanus Syrmienis, Petrus Colocensis, quorum virtute et consilio Matthiae rege et mox Ladislao quamdiu vixerunt regnum Ungaris ab

Usque eo vero regis auctoritas ob nimiam eius facilitatem atque indulgentiam suis lenis erat, ut quantus esset rex non ex regii muneris maiestate, cuius erat pondus viribus maius, quam ex suorum potentia auctoritateque intelligeret. Quod tantum flagitium eo maior invidiae principibus erat, a quibus in multitudinem manabat, quo maior sanctiorque est regia maiestas assuetis unius imperio parere. Neque vero in Ungaria modo, sed apud nationes exteras etiam erat Ladislai regia infamis;

principes inprimis, qui per unius invidiam regnare magna cum populorum offensione crederentur, quem imparem regio muneri vix regem agnoscebant, dissimulantem conniventemque in iis, quae parum ex reipublicae usu administrarent:

edictis enim regiis sive tributum provinciis, sive militem, sive munera alia publica imperari oporteret, Ladislai nomen praeferebatur, ut si quid in eo offenderet, id totum in regis invidiam verteret, cuius nominis maiestate abuterentur; regni commodis ipsi soluto animo atque omnis curae expertes potirentur. Neque eorum tamen quemquam fugiebat, quidquid de regis maiestate detraheretur, id in eorum dedecus redundare, qui molli atque inertis inducerent animum parere.

Hoc enim a natura homines habent, quod penitus insitum animis dissimulare haud queunt, ut nati liberi et sui iuris nullius in se imperium quem se esse [**deteriorem** **censeant**, nisi coacti invitique inducant animum perferre. Quae una olim causa fuit, cum aliis nobilissimis gentibus, priscis temporibus, tum principi orbis terrarum populo hinc desiderio libertatis, hinc odio iniusti imperii

omni belli clade invictum mansit, cum quidem^{viii} frugum ubertate omnium generum et exterarum gentium commercio maxime bellicae rei gloria floreret. [25r] Horum morte quasi cum iis reipublicae propugnacula omnia corruissent, convelli regnum et labefactari est coeptum, quod nunc mancum atque externis bellis et intestinis discordiis lacerum et divulgum in partes diversas magis Dei immortalis providentia, quam hominum consilio et^{ix} viribus continetur.^x Inde Ladislaus, quasi iam alter factus, cum nullus esset splendor; a domestica virtute ea viventi lux occidisset qua ad eum diem claruisset; coeptum a suis contemni atque adeo, ut cum ob nimiam eius facilitatem nulla iam esset eius apud suos auctoritas, quantus esset rex, non tam ex regii muneris maiestate, cuius propter ingenio insitam secordiam erat onus viribus gerentis maius, quam ex suorum potentia auctoritateque intelligeret. Quod tantum flagitium eo maiori invidiae nobilitati erat, unde^{xi} in multitudinem manabat, quo maiorem sanctioremque regiam maiestatem esse aequum est unius imperio parere assuetis.^{xii}

Neque vero in Ungaria modo, sed etiam apud nationes exteras erat Ladislai regia infamis. Id effecerant e principum numero nonnulli impotenti homines ingenio,^{xiii} qui per unius invidiam magna cum populorum offensione regnarent^{xiv}, imparem enim regio muneri vix regem agnoscebant, dissimulantem conniventemque in omnibus, in iis saepe, quae parum ex reipublicae usu administratae,^{xv} ingentem secum molem malorum trahebant.

Edictis quidem regiis sive tributum provinciis, sive militem, sive munera alia publica imperari oporteret, Ladislai no[25v]men praeferebatur, ut si quid in eo offenderet, id totum in regis invidiam verteret, cuius nominis maiestate abutebantur, regni commodis ipsi soluto animo atque omnis curae expertes fruerentur. Neque eorum tamen quemquam fugiebat, quidquid de maiestate regis detraheretur, quo eorum esset flagitium maius,^{xvi} id in eorum dedecus redundare, qui molli atque inertis obedire inducerent animum;

hoc enim a natura homines habent comparatum, quod penitus insitum animis dissimulare haud queunt, ut nati liberi et sui iuris, nullius in se imperium, quem se esse [deteriorem censeant, nisi coacti invitique patiantur. Quae una olim causa fuit, cum aliis nobilissimis gentibus, priscis temporibus, tum principi orbis terrarum populo, hinc desiderio libertatis, hinc odio iniusti imperii

vincente metum, principes et imperio simul et vita deturbandi.

vincente metum, principes et imperio simul et vita deturbandi.

Ladislao enim si parum aptus regno administrando videbatur, eodem consensu, quo illi regnum erat oblatum, populorum conventu et principum indicto, more atque instituto maiorum erat regnum abrogandum. Cuius rei exemplum veteres olim Galli prodiderunt, qui pertaesi socordiae veterum regum, iis ademptum regni ius, Pipino Martelli filio adiudicarent. Nam et maiorum memoria Venceslaum Caesarem, quod nomine et regum insignibus magis, quam virtute summo rege digna imperii maiestatem tueretur; principes abdicare iussum honore deiecerunt, in eius locum Ruberto Bavaro surrogato, cui non ita multo post Sigismundus, Venceslai frater successit.

Ladislao enim, si parum aptus regno administrando videbatur, eodem consensu, quo illi regnum erat delatum, populorum conventu et principum more atque instituto maiorum indicto,^{xvii} erat regnum abrogandum: cuius rei exemplum veteres olim Galli prodiderunt, qui, cum diu pertaesi esset secordiae veterum regum, iis ademptum regni ius Pipino Martelli filio detulerunt. Nam et maiorum memoria Venceslaum Caesarem, quod nomine et regni insignibus magis, quam virtute summo rege digna imperii maiestatem tueretur, principes abdicare iussum, honore deiecerunt, in eius locum Ruberto Bavaro surro[26r]gato, cui non ita multo post Sigismundus Venceslai frater melioribus Christianae reipublicae auspiciis successit.

- I. Wien Cod 8662 inc.
- II. illustri] Pest: insigni] corr. Brutus: illustri
- III. coerceatur] Trento marg. cohibeantur
- IV. florebant] Pest: valebant] corr. Brutus: florebant
- V. Bathorius] Trento, Pest: Bathor] corr. Szamosközy: Bathorius
- VI. Kinyrmezensibus] Trento: corr. Szamosközy: Kinyrensibus
- VII. pugna] Pest: victoria] corr. Brutus: pugna
- VIII. quidem] Pest: inser. Brutus
- IX. et] Pest: et] Trento: a] corr. Szamosközy: et
- X. continetur] Trento: corr. Szamosközy: sustinetur
- XI. nobilitati erat, unde] Pest: principibus erat, a quibus] corr. Brutus: nobilitati erat, unde
- XII. unius imperio parere assuetis] Pest: parere unius imperio assuetis] corr. Brutus: unius imperio parere assuetis
- XIII. nonnulli impotenti homines ingenio, qui] Pest: nonnulli, qui] inser. Brutus: impotenti homines ingenio
- XIV. regnarent] corr. Szamosközy: regnare crederentur
- XV. administratae] corr. Szamosközy: administrata
- XVI. quo eorum esset flagitium maius] Pest: inser. Brutus
- XVII. principum more atque institutum maiorum indicto] Pest: principum indicto more atque institutum maiorum] corr. Brutus: principum more atque institutum maiorum indicto

Kasza, Péter – Petneházi, Gábor

The Hungarian Histories of Gian Michele Bruto: The Tradition Manuscript of the *Rerum Ungaricarum libri*

Gian Michele Bruto (1517–1592) wrote his monumental history of Hungary from 1574 until his death. The *Rerum Ungaricarum libri* was the story of Hungary's decline and fall in the 16th century, written in a single narrative. According to the plans of its original commissioner, the Transylvanian prince and later Polish king Stephen Báthory, it was meant to provide a political counterweight to the court of Vienna and to represent an independent, constitutional Hungary to the European public. Although a version was certainly completed by 1584, the work was not published during Báthory's lifetime. In 1587, Brutus first entered into Habsburg service, then at the end of 1591 travelled to Transylvania, because he was informed, that the work was to be published there. He died in Alba Iulia in May 1592. The Transylvanian court still planned to publish the work in the 1590s – István Szamosközy wrote a sequel to it (*Rerum Ungaricarum libri IV*) and brought Brutus' manuscripts into publishable condition – but this publication never realised.

The first edition of the work appeared in print only in the 19th century in the series of *Monumenta Hungariae Historica Scriptores*. The text was edited by Ferenc Toldy based on two highly damaged and mutilated 16th-century manuscripts and contained slightly more than thirteen books of the original work.

In 2020 an almost complete manuscript of twenty books (fully annotated by the author himself) was discovered in the Diocesan Library, Trento. The philological analysis of the now three manuscripts has allowed us to distinguish four different editing stages, three of which are attributed to Brutus and the fourth to István Szamosközy. In addition to the philological comparison of the manuscripts, the study also reveals the fascinating history of the origin of *Rerum Ungaricarum libri*.

Keywords: 16th century, Gian Michele Bruto, Humanism, Neo-Latin Historiography, History of Hungary, Manuscript Culture, Manuscript Tradition.